

дні. Важко жити без віри. Без переконання, що масштаби здійсненого нами - справді вагомі. На жаль, дехто не здатний оцінити і збагнути результати зробленого за короткий час. А що маємо сьогодні?

Працюючи над спогадами, багато переглянув історичних довідок і використав їх для того, щоб той, хто читатиме мої спогади, зміг більш глибоко і ширше зрозуміти, відчути ту атмосферу, в якій ми жили, де і з ким спілкувалися, які долали труднощі, як нам почувається на схилі літ.

Пишу про все, що залишилося в пам'яті з дитячих років і по сьогоднішній день, пригадуючи і те, як жили, як заробляли на хліб-сіль наші діди й прапрадіди. Передаю бачене і пережите так, як я його бачив, розумів і розумію, як насправді було на той період життя. Звісно, у кожного свої погляди, своє бачення, своя оцінка минулого і сьогодення. Я не виняток...

Розділ 1. НАДРОСІВКА

Мальовниче невелике село Надросівка розкинулося на лівому березі також невеликої річечки Тарган, що несла повільно свої води, перешіптуючись з лозами та очеретами, тихо і довірливо розповідаючи їм про сиву давнину, як колись вона була глибокою, широкою і повноводною.

Береги прислухалися до тієї розмови й передавали почуте лукам, полям і лісам. А ті, заколихані вітром, передавали все це далі - аж за гори і моря. І так - упродовж багатьох років. Тож і дійшла до нас

Тарган – річка мого дитинства. Фото автора.

легенда, а можливо і правда, що колись Тарган була такою широкою і бездонною, що по ній ходили великі й малі кораблі.

Допоки світ існує, біля річок поселятимуться люди. Так виникло і моє село, яке влилося краплиною в море сіл на широкополюх просторах української землі. Примостилося у тихому затишному місці - під лісом, понад річкою, недалеко від райцентру. Певний час прозивалося Казимирівкою, кажуть, по йменню того, хто ним володів. Принаймні, так свідчать давні перекази. І у господаря села з'явилися мої предки, завезені ним із далеких країв з невідомих достеменно причин. Вони прижилися, пустили коріня на врожайній землі, неподалік річки Тарган.

Тут народилися мій прадід, дід і батько. А у середині тридцятих років, минулого вже тепер століття, а саме 15 жовтня 1934 року в молодій селянській сім'ї Василя Дмитровича і Ганни Софронівни Климових сповістив про себе білий світ і я. Назвали Олександром.

Хата батьків, у якій мене сповили, була збудована дідом Дмитром

із дерева, на дубових стовпах і підвалинах. Стіни обвальковані рудою масною глиною, замішаною сумішшю полови і соломи, а поверх ошпаровані білою, що її селяни добували на похилих берегах річки Рось, у сусідній Володарці, районному центрі Київщини. У великій затишній хаті, критій соломою, густо обсадженої зі сходу й півночі березами, і проходило моє дитинство.

Хата стояла на невеличкому пагорбку, ненабагато вище дороги, широкої сільської вулиці, яка проходила в кількох метрах. За березами, від дороги, мало не стіною росла жовта акація. Рівно підрізана, вища від тину, сплетеного з довгих грабових, темних, товстих і покручених, у глибоких тріщинах засохлих і оброслих сіро-зеленим мохом, лат.

Напроти нашої господи стояла хата дядька Пилипа та дядини Насті. Дядько Пилип - старший батьків брат. Поміж житловими помешканнями над дорогою примостився довгий і високий, критий соломою, сарай на двох господарів. Хати і сарай створювали спільний двір. На ті часи подвір'я, наше і дядька Пилипа, вважалося великим. У нашій хаті було три кімнати і кухня, а сіни розділяли жилу зону і складське приміщення, яке займало третю частину всієї будівлі. Типова добротна селянська хата тих часів.

У дядька Пилипа хата нова, під бляхою, з невеликою відкритою верандою, по обидва боки якої - лавочки для сидіння. Веранда, що обросла диким виноградом, була викрашена темною зеленою фарбою. Кімнати розміщені на південь, із добротними вікнами, що прикривалися

дерев'яними віконницями, теж викрашеними зеленою фарбою. Кімнати

нашої хати виходили вікнами на вулицю, тобто на північ.

Дядько був у селі неабияким майстром з виготовлення дверей, вікон, столів і всього іншого - столярував. Зводив у селі будинки. Власний йому спорудили спільно, коли дядько Пилип одружився і відійшов жити самостійно, залишивши найменшому братові спадщину батьків і їх для догляду за ними. Так було тоді заведено. Все, до чого мав хист дядько Пилип, умів робити і батько, котрий працював довгий час пильщиком у своєму селі, запрошували його і в сусідні - розпилювати дерево подовжньою пилкою на дошки.

Пригадую, не було такого, чого не міг би зробити батько. Я не цікавився, де він усьому тому навчився, вважав, що такими мають бути всі дорослі чоловіки. Та згодом збагнув, що не всі.

У нашому дворі завжди було чисто. Біля хліва стояла мітла з березових вив'ялених темно-коричневих гілочок і оріховим, руками відполірованим до блиску, держак. Батько привчив мене користуватися тією мітлою щодня, підмітати сміття - стало моїм обов'язком.

Метрів за шість від хати стояла з дубового зрубу криниця. Такий вигляд мав колодязь (на фото) після облаштування батьком у середині

70-х років минулого століття. Виколав криницю мій дід по батькові - Дмитро, була вона не глибока, але з холодною смачною водою. Дерев'яною ключкою відром брали воду і сусіди, що проживали поряд. На нашій вулиці криниць було багато.

Понад дорогою, від нашої хати і до дядькової, височів суцільною густою полозою чагарник жовтої акації. Біля хати, недалеко - за рогом, ріс високий каштан, а за хатою, поруч із березами, - груша, гілки якої піднімалися так високо вгору, що залізти на неї було важко. Поруч - невелика гілляста розлога липа, надійне місце схованки, коли грали в піджмурки. На городі - три старі груші, дві яблуні, вишні, довгою смугою - червоні й жовті порічки. Повз них - стежка, на якій розкошував спориш, яку не орали. Перед порічками батько

Автор ліворуч із братом Василем біля батьківської криниці.

посадив грушу, яка помітно з кожним роком підростала. Одна з груш, що межувала із сусідами Пасічниками, пізніше Гайдаями, - була старезна, велика і товста. Кілька гілок в різний час було зламано вітром, у її дуплах гніздилися зграї горобців.

У дворі, над дорогою, поміж акаціями, біля хвіртки, ріс густий і високий кущ бузку, а над криницею - кущ шипшини. Усе це створювало затишок у великому спільному дворі. На південь від хати, за городами, через колгоспне поле, за дорогою, що пролягла з Володарки на Ожогівку менше як за кілометр, - бовваніс змішаний ліс, що простягнувся широкою смугою на захід і немовби відокремлював наше село від райцентру - селища Володарка.

За лісом протікає річка Рось, яка впадає в Дніпро. Рось - права його притока - протяжністю 346 кілометрів, середня ширина 50 метрів. Несе вона свої води мальовничими місцями, з високими, в окремих місцях, кам'янистими берегами. У ній водилося багато риби і особливо раків. А з північної частини Надросівки на захід хлюпає хвилями Тарган, який у районі сусіднього села Логвин зливається з Россю.

На Таргані пройшли роки мого дитинства. Тут ми ловили рибу, купалися, відбілювали на сонці домоткане полотно. Робота була

відповідальна, не для хлопців. Траплялося, що забували своєчасно змочити полотно, особливо коли парилися у теплому болоті в заплаві річки, де раніше, за переказами, був млин.

На запашних прибережних травах, прилеглих до Таргану, пасли корів. Серпом жав пахуче татар-зілля, яким майже щоденно посипав долівку у хаті. Аромат того зілля відчуваю й дотепер.

У сорокові роки річка в окремих місцях була глибока, особливо на повороті, під городом діда Захара. Мої двоюрідні брати Степан і Володимир, сини дядька Пилипа, були набагато старші за мене. Сестра Ніна - менша. Володимир товаришував з Олександром, сином діда Захара. Часто вони брали і мене в свою компанію.

Як уже зазначав, село Надросівка мало початкову назву - Казимирівка і було засноване, за народними переказами, понад 500 років тому. А в другій половині ХУІ століття стало належати шляхтичу Казимиру. Звідси, як стверджують дослідники, і походить попередня назва. Достеменних даних про село я не знайшов. Напевне, історичні події, які відбувалися у Володарці та інших сусідніх селах, відносилися певною мірою і до Надросівки. Ознайомився з книгою Леонтія Івановича Похилевича (1819 - 1893) - українського краєзнавця, який працював у Києві. Відомий він завдяки своїм книгам «Монастирі та церкви Києва» (1865) та «Сказання про населені місцевості Київської губернії» (Київ: Києво-Печерська лавра, 1864).

У цій книзі на сторінці 62-й мовиться, що село Казимирівка, над потічком Гороховатка, засноване Казимиром Милевським, у першій половині минулого століття воно перейменоване на село Горохове - йдеться про Казамировку Кагарлицького району. На сторінці 192-й значиться, що західна частина села Трубівки називається Казимирівкою. На сторінці 328-й дізнаємося, що за 4 версти від Оратова знаходяться села Гоноратка і Казимирівка, що належать до одного приходу, що Казимирівка заселена Казиміром Пулавським.

Зустрічається лише один запис у книзі про моє село Казамирівка на сторінці 248-й, дослівно:

«К Володарской Воздвиженской церкви причислена деревня Казамировка, считающаяся в Тарашанском уезде; она в 2-х верстах от местечка, недалеко от деревни Таргана, при речке того же

наименования. Жителей в ней обоего пола 178; земли 502 десятины. Принадлежит Станиславу Годлевскому.

Третья православная церковь, ныне оставшаяся единственной, Воздвиженская была построена в 1746 году на место давнейшей обветшавшей. В 1847 году она разобрана и по желанию помещика перенесена на другое место и поставлена подалее от торговой площади, среди убогих жилищ своих прихожан. По штатам она состоит в 5-м классе с уменьшенным окладом для причта, потому что количество земель, ей принадлежащих, простирается до 124 десятин».

У списках сіл Таращанського уїзду село Казамирівка в книзі не значиться. Питання виникнення села залишається складним, відсутні першоджерела його заснування. Знайомлячись з так званим Лизогубівський літописом, складеним у 1742 році, можна зробити висновок, що про село у Л.І. Похилевича не написано тому, що воно фактично було на той період у володінні Речі Посполитої. А зазначалося, коли йшлося про опис церков.

Не позначене село на стародавніх картах, зокрема картах Гійома Левассера де Боплана першої половини ХУІ століття та його описі України. Принаймні мені не вдалося нічого віднайти.

Назва села Казимирівка після війни, можна лише здогадуватися чому, і колишнім тамтешнім керівникам не подобалась. Мало власницьке трактування, засноване якимось поляком, носить його ймення. В окремих джерелах автори зазначають, що це було зроблено на вимогу мешканців села. Можливо, що так і було.

У 1945 році село було перейменоване на Надросівку. Хтось із тих керівників обґрунтовував розташоване село неподалік річки Рось. Насправді, це не так: не так і близько від її берегів. Та майже сім десятиліть моїй Надросівці. Селяни ж знають її стару, в не так уже далекому минулому, назву. А тоді Параска Федорівна, наша вчителька, на уроці повідомила нам, її учням, що село відтепер називатиметься Надросівкою. Для нас було дивним, незнайомим, стара назва поступово забувалася.

Пригадую, батько виготовляв нову вивіску для Надросівської сільської ради. Тривалий час старожили послуговувалися, щоб підтвердити своє походження і місце народження, старим найменуванням - Казимирівка. За багатьма інформаційними

джерелами, жителі села брали участь у Визвольній війні 1648-1654 років українського народу проти польських завойовників. Про це свідчать історичні дані щодо військових подій неподалік міста Біла Церква. Ймовірно, що в наших краях був поширений гайдамацький рух, в якому брали участь селяни, що втікали від своїх гнобителів.

За Вічним миром 1686 року між Росією і Польщею територія південної Київщини була незалежною. До неї входило і наше село. Проте фактично воно належало поміщику.

Тодішня Казимирівка наприкінці ХУІІІ століття була куплена разом із селянами Северином Вислоцьким. У середині ХІХ століття село належало Станіславу Годлевському, як значиться у Л.Похилевича.

За переказами, русло річки Тарган було перегороджене великою земляною греблею, і власник села, поміщик, побудовав тут млин, який працював за допомогою набраної води у ставок, який мав велику площу. Про млин і став мені розповідали батько і баба Уляна. Що млин мав добру славу, що жителі навколишніх сіл привозили для помелу зерно, що переробляли пшеницю на петльовану високоякісну муку, перетирали зерно для згодовування худобі на дерть, як називали

такий продукт у селі. Переказів, чому і як був зруйнований млин, не пригадую.

Казимирівка до революції 1917 року входила до Таращанського повіту Пархомівської волості. Основні угіддя належали поміщику Антону Годлевському, який був засідателем у народній думі. Чимало землі належало писарю. Поширені чутки, що за його нелюдське поводження із селянами вони дали йому вуличне прізвище «вовк». Так прозивали вже в наші часи Федора Гнатовича Гончарука, що проживав на Садибах.

Тривале панування поляків на території нашого краю позначилося на мові селян, чимало слів дістали польське походження. Як, до речі, і прізвища: Дудузіньський, Островський, Новацький, Дарманський, Котовський, Слогоцький, Сухаревський, Хмільвський, Скрицький, Шиманський тощо. Розмовляли в нашому селі, як і в багатьох сусідніх, трохи незвично, з особливим діалектом, мелодійно-співучо. Ми звикли так спілкуватися. Та коли у 1958 році, по закінченню навчання у Білоцерківському сільськогосподарському інституті, я приїхав на Сумщину, в село Русанівку, працювати

агрономом, мене місцеві селяни чомусь вважали «западенцем» і позаочі називали «бандерівцем», про що я дізнався пізніше. У селі Русанівка розмовляли дещо по-іншому Там говорі Полтавщини, чистий, суто український. Я не помічав за собою, що вживав багато слів, які викликали у багатьох подив. Зокрема: бадилля - бур'ян, балакати - говорити, баняк - каструля, гонор - честь, криж, крижмо - полотно, сукно, відріз тканини, люстро - дзеркало, льох - підвал, льоха - свиня поросна, ганок - веранда, марципан - делікатес тощо. Звісно, було дивно, коли хтось не розумів таких звичних для мене слів, а їм вдивовижу було мене слухати. Коли я говорив, що хата покрита бляхою, русанівці вважали, що я - бач який! - матюкаюся. Такого терміну там не вживали. Так і вважали б мене «западенцем», якби не поїхав із шофером Олексієм Собком колгоспною машиною на Київщину за сім'єю. Коли ми поверталися додому, він і зізнався, що теж так вважав, допоки не переконався сам, що це наговор. Про це швидко дізналися й односельці і ставилися до мене, як зазвичай до своїх.

Наприкінці 1920 року в селі була встановлена Радянська влада. У її становленні брав активну участь наш земляк, учасник Громадянської війни Іван Андрійович Сухаревський. Першим головою сільської ради був Хома Григоренко.

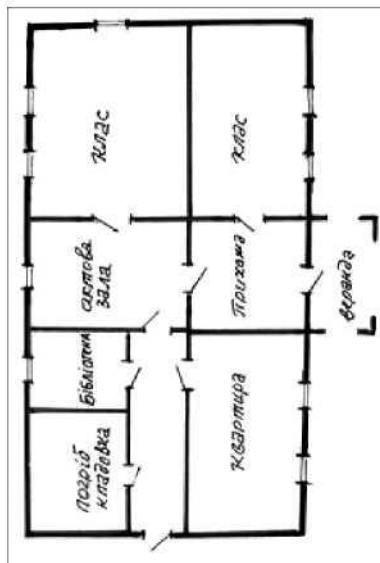
На селі за тих умов, при відсутності технічного оснащення, малоземельним незаможним селянам було важко обробляти землю, вирощувати врожай. За спогадами старожителів і за окремими друкованими виданнями, у 1922 році селяни зорганізувалися в товариство для спільного обробітку землі. Його головою обрали Захара Якимовича Діденка. Дід Захар, як ми, дітлахи, його називали, був нашим близьким і добрим сусідою. Він часто виганяв нас, хлопчаків, зі свого городу, коли ми, накупавшись у річці, забігали поласувати огірками чи помідорами або дістатися до яблунь, що рясніли спілими плодами в саду.

Була створена у селі і комуна, якій дали назву «Згода». Головою обрали Сідорова Михайла Івановича. До неї увійшли Саженюк Оліян Устимович, Поліщук Онинька Гаврилівна, Гончарук Федір Гаврилович, Гончарук Григорій Макарович, Котовська Ядвіга, Котовська Олександра та інші.

Життя, оточення, обставини вимагали нових підходів до ведення

господарства. Селяни розуміли, що потрібно дітей навчати грамоти. Тож у 1910 році була відкрита школа. Утримувалась вона коштом мешканців села. Як розповідали батько і бабуся Ульяна, платили вчителям за навчання дітей в основному продуктами. В окремі періоди харчували вчителів теж селяни, діти яких навчалися у школі. Першими вчителями були Грабовський (на жаль, збереглося лише прізвище) і Саженьок Боніфатій Сидорович - уродженець села. Коли про когось треба було сказати, що він живе добре, говорили: «Живе, як Боніфат Сидорович». Неодноразово так говорив і батько. На чому базувалося таке твердження, ніхто не знає. Проте, ніхто ним і не знехтував.

Саженьок Боніфатій Сидорович народився 1890 року в селянській сім'ї. Після навчання з 1910 року почав учителювати в рідному селі, у селі Пархомівка та інших. Після закінчення філологічного факультету Київського педінституту викладав російську мову та літературу у Білоцерківському педучилищі. Під час Великої Вітчизняної війни був евакуйований до Алтайського краю, де теж працював учителем. Після звільнення України від

Школа і план-схема її приміщень.

окупантів займає посаду заступника завідувача Київського обласного відділу народної освіти. Професор, заслужений учитель України, автор українського «Букваря». Державна школа у селі була відкрита 1922 року в приміщенні, де колись проживав поміщик. Проіснувала вона довго, в її стінах і я навчався чотири роки. Приміщення цього навчального закладу з різних причин не збереглося.

Школа мала дві класні кімнати, загальну залу, передню, коридор і квартиру, де проживав директор. Інколи під класну кімнату використовували і залу.

Я часто бував на квартирі директора Якова Степановича Щербини. Дружив із його внуком Юрієм. Ми були однолітками. Але Юра навчався вже у третьому класі, коли я пішов у перший. Дід його підготував дома за своєю програмою.

Юрій навчався в одному класі з моїм товаришем, недалеким сусідом - Борисом Бесарабом, який був від нас старший на два роки. Та це нам не заважало дружити, знаходити спільну мову і захоплення.

Ми майстрували саморобні радіоприймачі, проводили радіотелефон.

Юрій навчався добре, був кращим учнем Володарської середньої школи. Він - серед небагатьох випускників, хто отримав середню освіту із золотою медаллю. Продовжував навчання у Київському політехнічному інституті, став доктором технічних наук, професором. Так склалося, що зустрітися з ним, уже студентом вузу чи шановним фахівцем, не вдалося.

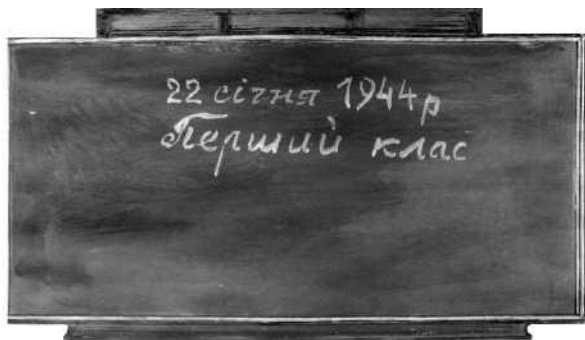
Б.П. Бесараб.

Борис закінчив Оренбурзьке військово-авіаційне училище. Фото, яке вміщене тут, надіслане було мені у жовтні 1951 року, коли він навчався на першому курсі. Служив в авіаційних військах країни, в інспекторській групі Київського військового округу. Пощастило поспілкуватися з ним у Києві, коли я працював на Сумщині і приїздив у гості до батьків.

Після війни школа була переповнена, а до війни у ній нараховувалося близько 100 учнів. Першокласниками у січні 1944-го стали багато дітей із нашого села: Бесараб Люба Петрівна,

Байков Володимир Микитович, Гончарук Микола Савич, сестри-близнята Дарманська Марія Миколаївна і Ярина Миколаївна, Діденко Анатолій Іванович, Діденко Анатолій Леонтійович, Дудузіньська Галина Вікторівна, Духневич Анатолій Іванович, Духневич Марія Олексіївна, я - Климов Олександр Васильович, Котовський Олександр Іванович, Маслюк Микола Михайлови, Остринський Борис, Павленко Олександр Іванович, Пасічник Анатолій Васильович, Пасічник Ольга Антонівна, Поліщук Ганна, Тарасюк Ганна Боніфатівна, Федорчук Антоніна Володимирівна, Федорчук Борис Михайлович, Федорчук Єлизавета Михайлівна, Федченко Василь Сергійович.

З деякими учнями, які проживали на Садихах і на вулиці Ляхецькій, я близько знайомий не був. Потоваришували - я, Анатолій Васильович Пасічник, Анатолій Іванович Діденко, Микола Михайлович Маслюк, Ганна Поліщук, Микола Савич Гончарук. Усі ми проживали по-сусідськи, неподалік. І називали один одного, звисно, по імені, часто не домовляючи його до кінця. А пишу так, ніби це якийсь цінний документ, де треба називати всіх відповідно до паспортних даних, щоб було зрозуміліше, та й легше пригадати, про кого йде мова. Давно це було. Давно...

*Шматочком крейди, принесеним із дому,
хтось із четвертокласників привітав нас із першим днем
навчання в першому класі.*

По-різному у кожного з нас склалася подальша доля по закінченню Надрівської школи. Ще були помітні й відчутні

незгойні, болючі рани війни. Матеріальні статки і сімейні обставини не всім давали можливість продовжувати навчання.

* * *

Мій батько - Василь Дмитрович Климов - народився 1910 року в селянській родині. Рано залишився без батька. Мати не спроможна була дати синові освіти. Тож при розмові він часто нагадував, що до школи ходив «три зими». Правда, почерк був у нього непоганий, дрібний. На рахівниці, вкрай простому механічному знарядді, рахував бездоганно - швидко і без помилок.

В.Д. Климов.

Г.С. Климова (Федченко).

Напевне, вчили тоді дітей добре, на совість. З такою освітою - в «три зими» - батько працював якийсь час у колгоспній бухгалтерії табельником. Згодом вів облік і нарахування трудовнів колгоспникам. Трудився і на рядових «посадах». Якийсь час, коли я працював у колгоспі, то трудовні записували на батька, щоб він міг виконати встановлений обов'язковий мінімум «трудовідвідин», хоч і був неспроможний на той «мінімум» за станом здоров'я. Враховуючи наявні проблеми зі здоров'ям, його направили продавцем у сільський магазин, де він працював довгий час, аж до виходу на пенсію. Помер батько 26 лютого 1983 році на 73-му році життя. Похований у Надросівці. Старшими за мого батька в родині Климових були брат Пилип та сестри Христя і Оксана. Упродовж усього свого життя вони проживали у Надросівці.

Мати - Ганна Софронівна Климова (Федченко) - народилася 22 грудня 1913 року. В сім'ї було четверо дітей, мати була старшою. До школи не ходила. Грамоти не знала. Проте гроші уміла рахувати і навчала нас, мене і брата, знати їм ціну.

Від своєї матері, нашої бабусі Уляни, перейняла хист смачно готувати страви, випікати духмяний хліб, який продавала на базарі у Володарці. Часто і я виймав той хліб із печі, бо мати була на роботі. А як не поранити чи не переборщити з випічкою? Цьому теж мати навчила. Потрібно було витягти буханець із печі і ніздрями втягнути запах хлібини, тобто понюхати. Якщо запекло, значить - недопечений. Сирий пар гарячий, потрібна обережність. Приємний хлібний аромат, ледь тепле від буханця «дихання», - хліб готовий. Його виймав із печі, викладав на дерев'яний стіл, прикривав

конопляними домотканими рушниками.

Коли помер батько, через певний час я забрав матір до себе. Прожила вона недовго в Сумах. За станом здоров'я міста так і не побачила. Померла - 10 січня 1993 року. Похована в Сумах на Баранівському кладовищі.

У матері було дві сестри - Єлизавета і Олена та брат Петро.

Як і при яких обставинах у Казимирівці появились мої прапрадіди, достовірно не знаю, документами це не засвідчено. Користуюсь тим, про що розповідав батько. Отож, дід Дмитро помер, коли батько був ще малим. Відомо також, що за прізвищем мої прадіди - Стефанови. Казимирівським поміщиком із Сибіру була завезена родина Стефанових. Які підстави переїзду - теж не

*На фото (зліва направо) стоять:
дядько Петро, батько; сидять:
дружина дядька –
Марія Пилипівна, мати,
тітка Єлизавета.*

*Брат мого діда Дмитра.
На звороті цієї світлини:
«Фотографія К.Мульмана в Одессе.
Преображенская ул. уг. Успенск,
д. № 68».*

відомо. Батько розповідав, що у мого прапрадіда Стефанова було два сини. На той час, коли в сім'ї було два сини, одного

забирали в рекрути. Щоб залишити обох синів у селі, кмітливий поміщик одному з них дав подвійне прізвище Стефанов-Климов. Так і нарекли мого прадіда - Стефанов-Климов. Чому так вчинив пан, не вдалося дізнатися. Сім'я Стефанових, дідового брата, виїхала із села в місто Керч.

Про все це розповідав часто батько, але причини виїзду не називав, а можливо, я тоді й не розумів, про що йшла мова. Пам'ятаю (батько розповідав багато разів), що під час голоду в 1933 році він їздив до Керчі і там деякий час жив у родичів, працював. До війни

між родинами підтримувалися стосунки. Батько часто говорив про листи від брата з Керчі. На жаль, усі папери, в тому числі й

Брат мого діда Дмитра з родинною.

На звороті фото печатка, на якій викарбувано: «Фотограф М.Т.Степенській, г.Хмельник. Подольск.г.». Можна припустити, що знімок зроблено під час відпочинку у Хмельнику, можливо,

На цьому фото: сім'я батькового двоюрідного брата, він сидить праворуч. На звороті напис: «Универсальная фотография в Керчи. Магистрадская, ул. д.Месаксуди».

А вже після війни зв'язки втратилися, листування припинилося - це я вже пам'ятаю добре. Батько розповідав, що листи надсилав на стару адресу, але ніхто не відповідав. Під час війни місто Керч зазнало значної розрухи, всяке могло трапитись. Але доля родичів так і залишилася невідомою.

На всіх фото немає ніяких надписів від руки. Можна тільки догадуватися, де були зроблені знімки. Усі вони зберігаються у сімейному архіві відтоді, як були отримані батьком.

У прізвищі батька приставка Стефанов була в дореволюційний час. Згодом, також невідомо чому, її не стало. У моєму свідоцтві про народження прізвище Клімов було записано українською мовою через літеру «і». Російською - «Климов».

Оригінал свідоцтва, як і решта паперів та документів, втрачено під час війни. Лише навчаючись у восьмому класі, отримав копію свідоцтва про народження.

У 1953 році мені, абітурієнту Білоцерківського сільськогосподарського інституту, член приймальної комісії зробила зауваження, що я не так, як годилося б, пишу своє прізвище. І роз'яснила правило, що в прізвищах російськомовного походження від власних імен російська літера «и» - Клим - в українській мові пишеться через українську літеру «и» - Клим. І що слід писати: «Климов». Я пообіцяв виправити, не даючи собі звіту, як його зробити і що воно варте, аби задовольнити старання члена комісії. А правило те запам'ятав на все життя. За відповідь на екзамені з української мови (усно) я отримав п'ятірку.

Після того в намаганні писати грамотно своє прізвище пішла плутанина. В залежності, як і кому було писати зручніше літеру «і» чи літеру «и». А в паспорті значилося - Клімов. У 1999 році, коли міняли паспорти, в новому, українською мовою, на моє прохання написали - «Климов».

Син Сергій за паспортом - Клімов. Згідно із законом, це різні прізвища. Двоюрідний брат Степан - син дядька Пилипа, після війни повернувся із прізвищем Климчук. Усі документи були виписані на це прізвище помилково, і він його не змінив, залишився Климчуком. Дітей у нього не було. Таким чином, рідних на прізвище Климчук у нас немає. Батькові рідні сестри: Оксана - вийшла заміж за Данила Гульченка, мали вони двох синів - Олексія і Віктора та дочку Віру; Христя - заміжня за Сергієм Федорчуком, у них дві дочки - Катерина і Людмила. Проживали батькові сестри в Надросівці.

Материне дівоче прізвище Федченко. Мій дід по матері - Софрон Тарасович Федченко, скільки його пам'ятаю, працював охоронцем у Володарській автоколонії, а потім, після її реорганізації, - в авторемонтній майстерні. Худорлявий, невисокого зросту, міцної статури, носив вуса. Любив збирати гриби, яких у наших лісах було багато. Напевне, і мені ця пристрасть передалася.

Дід був майстром на всі руки: шив і ремонтував взуття, столярював, теслярював. Навчав мене забивати дерев'яні гвіздки у підшву, коли шив чоботи і вони були на колодці. Він шилом наколював у підшві отвір, вставляв у нього дерев'яний, десь більше сантиметра, квадратний, але загострений у кінці зі всіх чотирьох боків гвіздки, і я шевським молотком забивав. Гвіздки, подібні до сірників, були складені за розмірами, в залежності від товщини підшви, у жерстяні, з різними візерунками, коробочки з-під цукерок чи чаю.

Чоботи, та й інше взуття, шили зі шкіри. Підшви прикріплювалися, як уже було зазначено, невеликими дерев'яними гвіздками, без шляпок. Робили їх шевці самі з берези. Називалися вони штифтами. Підбирали рівне, без сучків, середньої товщини зі свіжозрізаної берези середніх розмірів поліно, таке, як кололи на дрова. Потім його ділили на відрізки, висотою з гвіздки. А потім це коліщатко, якщо можна так сказати, розколювали ножом на плашки, по товщині майбутнього виробу. Плашки роздрібнювали на гвіздки.

Робота та була забарна. А от гвіздки я загострював.

Зшивалися деталі взуття спеціально виготовленими власноруч із найкращого конопляного прядива нитками - дратвою. Один її кінець з'єднувався з товстою волосиною, цупкою щетиною, зі спини великого кабана-кнур. Щетина, що слугує за голку, має кілька тоненьких кінчиків, немов малесенька щіточка, які впліталися у дратву.

Дратву натирали, смолили виготовленою для цього сумішшю смоли і воску - вощиною. У отвір, зроблений шилом, заправляли шевці щетину-голку, таким чином і з'єднували окремі деталі взуття. Шили двома нитками дратви - один напроти одного, і добре стягували. Щетини легко проходили одна одній назустріч через отвір, пробитий шилом, коли я спостерігав, як це робив дід. А насправді то була складна робота, можна сказати ювелірна. Спробував і я, та не виходило так швидко, як у діда. Проте наука його не змарнована. Умів я ремонтувати взуття, і ремонтував. Мав усе потрібне для того. І потепер на балконі зберігаються шевський фігурний молоток, різних розмірів лапки, гвіздки, дратва, щоправда, не з конопляної нитки, а з капронової. Лежить і щетина з дикого кабана - чорна, товста зі щіточками на кінчиках, але у капронову нитку її заправити практично неможливо. Пробував заправити, нічого з того не вийшло. Користувався голками.

Бабуся - Уляна Іванівна Федченко (Приймаченко) славилася у селі вмінням готувати різні страви.

Софрон Тарасович і Уляна Іванівна Федченки – мої дід і бабуся.

У нашій родині, окрім Климових, були і є Гульченки, Федорчуки, Федченки і Змієвці - до коліна двоюрідних. Менша материна сестра Олена Софронівна вийшла заміж за Михайла Тарасовича Змієвця. Їхні діти: син Микола - проживає в Надросівці, а дочка Галина мешкає в Києві. Галина має двох синів, Микола - сина і дочку.

Прізвища Климов, коли я народився, у селі Казимирівка носило дві родини: Климов Василь Дмитрович (мій батько) і Климов Пилип Дмитрович - батьків рідний брат.

Тепер, коли я пишу ці спогади, у Надросівці прізвище Климов не збереглося. По лінії

родини батька у селі вже немає нікого. А по лінії матері - Ганни Софронівни Федченко - на той час проживало чотири сім'ї Федченків: Софрона Тарасовича (мого діда) і Павла Тарасовича - дідового рідного брата. Мешкало ще дві сім'ї з таким же прізвищем, але не нашого родоводу. Це родини Федченка Василя (по-вуличному Рисак) і Федченко Ярини, її син Василь ходив зі мною до одного класу. Дотепер у Надросівці Федченки, по лінії матері, ще не перевелися.

Прізвище Климов походить від канонічного чоловічого особистого церковного імені Климентій, що має два походження і на латині означає «шановний», та від старогрецького - «виноградна лоза». Як відомо, виноградна лоза здавна вважалася символом родючості, символом Дерева Життя, а з деяких джерел - і Дерева Пізнання. Покровителем імені Климентій був святий Климентій Анкирський.

Після 988 року кожен слов'янин під час хрещення отримував від священика ім'я, яке слугувало одній меті: забезпечити людині належне життя. Імена, які давалися при хрещенні, відповідали іменам святих і були вони зазвичай християнськими. Нерідко древні слов'яни до імені новонародженого додавали й ім'я його батька, чим підкреслювали причетність до певного роду. Це було пов'язано з тим, що імен святих було порівняно небагато і вони часто повторювалися. А доповнення по батькові давало можливість краще

*Бабуся Уляна
в молоді роки.*

орієнтуватися і знати тих, хто проживав на відповідній території. У XV-XVI століттях почали закріплюватися і передаватися із покоління в покоління прізвища, що свідчили про причетність людини до конкретної сім'ї.

Повну форму імені Климентій вживали рідко, найчастіше - зменшувальні форми - Клим і Климент, але існувало й самостійне ім'я Клим. Таким чином, потомок людини, яка носила ім'я Клим, з часом отримував прізвище Климов.

Прізвище Климов утворене від власного імені і відноситься до поширеного типу російських прізвищ. Прізвище - це спадкове ім'я сім'ї, історія кожного такого імені індивідуальна і неповторна. Тому, що у прізвищі відтворена свого роду жива історія, яка зберігає пам'ять про предків і розкриває багато подробиць нашого далекого минулого. Прізвище Климов у 50% випадків має російське походження, в 10% - білоруське, в 5% - українське, в 5% випадків - походить з болгарської чи сербської мов, а в 30% - прийшло з мов народів Росії.

Точне місце і час виникнення прізвища Климов назвати, виходячи з наявних довідкових матеріалів, важко, і це тому, що процес формування прізвищ був досить довгим. Прізвище Климов являє собою прекрасний пам'ятник слов'янської писемності і культури. Ті, хто носить прізвище Климов, мають підстави пишатися своїми предками, відомості про яких зберігаються в різних документах та підтверджують внесок, залишений ними в історії.

Федченко - поширене православне прізвище - походить від імен Федір і Федот. Ці імена прийшли до нас із Древньої Греції, що в перекладі на українську мову означає «Божий дар». Імена користувалися великою популярністю. У народі, в побуті, їх називали - Федько. За традиціями, що склалися протягом тривалого часу, через прізвища висловлювалося сімейне старшинство. Найбільш поширеним способом творення спадкового імені було приєднання до батьківського ймення, визначника родинних відносин, у даному випадку - «синко». «Синко» через певний час асимілювалося в суфікс «енко». У середині XVII століття «енко» додавалося до прізвищ хлопчиків. Зміна звучання іменної основи в сформованому прізвищі Федченко була пов'язана з особливістю слов'янського ім'яслова - якщо перед суфіксом «енко» була приголосна «к», то вона

у звук «ч». Прізвище Федченко згадується в архівних документах середини XVIII століття.

* * *

Як і в інших селах, так і у моєму, його мешканці займалися в основному домашнім, приватним сільським господарством. Мої діди мали невеликі наділи землі. За розмірами земельної ділянки вважалися господарями середньої руки.

У 1930 році в селі був створений колгосп. Мої батько і мати стали колгоспниками. Колективне господарство перед війною тількино починало ставати на ноги. Була низька врожайність, бракувало приміщень для утримання худоби. Почали їх будувати з кінця 1939 року. По війні було зведено два сараї для великої рогатої худоби, ферму для свинопоголів'я, конюшню, комору та інші споруди. Підвищувалася врожайність зернових культур, яка становила 18-20 центнерів із гектара. Наскільки мені відомо, землі в колгоспі були не з кращих у районі. Але селяни наполегливо працювали на покращання показників і мали непоганий результат. Свідчення тому: за підсумками роботи за 1946 рік комсомольська організація колгоспу, який носив назву «Політвідділ», була нагороджена Грамотою. Її на зібранні у Києві, де звітували про роботу за рік, отримала секретар комсомольської організації Антоніна Денисівна Діденко. Вручив нагороду Микита Хрущов. За зразки самовідданої праці тваринники колгоспу Бесараб Марія Іванівна, Діденко Людмила Іванівна, Духневич Меланія Миколаївна відвідали Всесоюзну Виставку у Москві. У післявоєнний період головами колгоспів працювали Макуха, Бесараб Яків Юхимович, Грицюк Марія. З 1951 по 1954 рік колгосп очолювала Бернатович Ганна Степанівна. А з 1954 по 1963 рік головою колгоспу обирався Мельник Петро Семенович. При ньому було електрифіковано село, побудовано кілька виробничих приміщень.

Ганну Степанівну Бернатович і Петра Семеновича Мельника я знав особисто. Не раз зустрічався і спілкувався з ними, коли на короткий час навідувався у село до батьків. Я тоді вже працював головою колгоспу, тож із Петром Семеновичем знаходили спільну тему для розмови, як колеги. І Мельник, і Бернатович не мали фахової освіти, але вони були від діда-прадіда хліборобами і працювали в

силу своїх здібностей і уміння. Яку оцінку їхній роботі давали колгоспники, мені невідомо. Особисто я їх поважав як старших колег, із значним досвідом роботи на керівних посадах. Вони часто були гостями мого батька, тому і випадала нагода випити з ними й по чарці. Якова Юхимовича Бесараба я теж пригадую, ходив тоді до школи, брав участь у колгоспних роботах, але то були дитячі погляди й таке ж розуміння оцінки діяльності чільника колгоспу. Про Макуху і Грицюк пам'ятаю тільки те, що були керівники з такими прізвищами. Колгосп «Політвідділ» у 1963 році приєднали до колгоспу імені Калініна. І об'єднане господарство отримало нову назву - імені Дзержинського.

Я пройшов і пережив періоди об'єднання, роз'єднання, укрупнення, як тільки це не називалося, колгоспів. Проте переконався: якщо у селі, яке б воно не було за розміром, немає садиби господарства, чи то пак контори (правда, тепер це називається офісом), а тим більше, коли ліквідовують, закривають школу, таке село перспективи не матиме. Це кожен із нас розуміє.

Голів сільської ради пам'ятаю всіх. І Чадюк Марину Сергіївну (1945-1948 рр.), і Дюкара Василя (1948-1950 рр.), і Бернатович Ганну Степанівну (1950-1951 рр.), і Пасічника Петра М. (1951-1963 рр.). Різні вони були за характером і поведінкою, ставленням до людей і до справи. Звичайно: післявоєнний час, в усьому - труднощі. Проте в окремих господарників, на жаль, було відсутнє почуття доброго відношення до людей - які на те були причини, можна судити порізно. Нехай мене простить колишній голова Дюкар. Ми, діти, збирали колоски. Складали їх один до одного, цим самим сприяючи, щоб на полі не пропала хоч б зернина, вона була тоді на вагу золота. Приносили додому якусь пригоршню зерна. Скільки можна було його назбирати, коли жито чи пшеницю косили вручну і підгрібали граблями, коли в'язали снопи, ще й кінною гребкою прочісували поле після того, як були зведені снопи у копиці чи в скирти. Верхи на коні Дюкар ввірвався до нас і почав лупцювати батогом, не дивився, по чому бив. Повипадали колоски з рук, повисипали ми ті колоски з торбин, а він, сидючи верхи на коні, гнав нас із поля. На все життя я це запам'ятав. І коли працював на різних посадах, всякого бувало. Часто пригадував той прикрий випадок. Усі біди були у наших селах і в державі тому, що правували нами такі дюкари. Вони

пролазили до влади. Вони не любили і не поважали людей. Вони приносили більше шкоди, ніж користі. Через таких дюкарів нас спіткав

голод і доймали інші біди. Вони паплюжили владу. Переконали, що перевертні робили це свідомо, навмисне. Замість похвали, що зачищаємо поле, отримали по спині батогом від голови сільської ради.

І таке було. І такі були, і таких було немало.

Не минув Надросівку і голод 1932-1933 років, село недорахувало 161 свого мешканця. Померла і моя старша сестра Антоніна, проживши на безхарчів'ї кілька місяців.

З 30 листопада 1939 року по березень 1940 року була радянсько-фінська війна, або як її називають - Зимова. Вона завершилася підписанням Московського мирного договору, що зафіксував відторгнення від Фінляндії значної частини її території, так написано в багатьох історичних джерелах. Я не пам'ятаю, як і коли на війну

Фото 1939 року. Ліворуч – тітка Єлизавета, праворуч – тітка Олена. Рідні матеріні сестри. У центрі знімка – автор.

Пригадую лише, як він повернувся з армії. Я гуляв у дворі, а дядина Настя гукнула до мене, щоб я йшов зустрічати батька. Він, у військовій формі, йшов до хати городом. Я стояв, дивився і не розумів, хто той незнайомец. І вже коли він узяв мене на руки і поніс до хати, коли вибігла мати, то саме тоді став щось кумекати. А до того я батька не впізнав.

*Фото 1939 року.
Мій батько –
Василь Дмитрович.*

Після демобілізації батько працював на розпилюванні дощок для колгоспу. Місце, де пиляли дошки, було понад садом, недалеко від колгоспного льоху, над дорогою, що вела на вулицю Ляхи. І я через город, попід терном, часто навідував батька. Цікаво було дивитися, як шнуром, натертим куском вугілля, розмічували обтесану сокирами колоду. А потім пиляли. Один із пильщиків стояв на колоді зверху, а другий - внизу - в ямі. Колода лежала над нею на товстих брусах.

...Літо 1941 року вступало у свої права, для дітей то була найкраща пора. Село жило розміреним життям, своїм, особливим, сільським. Зі своїми успіхами і перевагами, недоліками й негараздами. Планували, будували, працювали в поті чола. Як зазначав Лев Толстой, усі лиха людей відбуваються не стільки від того, що вони не зробили того, що потрібно, скільки від того, що вони роблять те, чого не слід робити.

І мирну працю перервала війна. Страшна і немилосердна, холодна і голодна.

Новий, вперше одягнений з якорями костюм. Мати і дядина Настя хотіли, щоб я сфотографувався із сестрою Ніною. Принципово не захотів, на знімку це добре помітно.

Війна розпочалася 22 червня 1941 року. А через сім днів, 29 червня, народився мій менший брат, якого назвали на честь батька - Василем.

Батькові надали на декілька днів відстрочку. На фронт були призвані дядько Пилип, його сини - Степан та Володимир, дядько Данило, чоловік тітки

Оксани, їхній старший син Олексій, дядько Петро, рідний брат матері. Батько попиляв на дрова берези, що росли від дороги, ними завалили весь двір. Залишилось всього кілька берізок.

Батька забрали на фронт, а мати в 27 років залишилася із крихітним Василем на руках, моїм рідним братом, якому не виповнилося й місяця від народження, а мені - неповних сім років.

Ішла війна. У селі залишилися жінки, діти та старі чоловіки.

На схід день і ніч рухалися колони машин, тракторів, комбайнів, військової техніки, гужового транспорту. Німецькі війська наступали на Київ. Не вщухали повітряні бої. Горіли й неслися стрімко вниз підбиті літаки, а німецькі льотчики розстрілювали в повітрі наших парашутистів. Кілька літаків впали зовсім близько - за річкою Тарган, на полі колгоспу села Логвин.

Наші війська відступали. Сказати «відступали» - моя дитяча уява

*На фото – автор.
Травень, 1941 рік.*

*Брат Василь. 1960 р. Німеччина.
Під час служби в армії.*

*Брат Василь. 1949 рік.
Перша фотографія,
зроблена автором.*

цього не сприймала. Скоріше - тікали, бігли. На узбіччі доріг із Володарки на Ожогівку й особливо на шляху, що вів із Володарки на Ставища, який пролягав лісом, стояла покинута військова техніка - гармати, довкіл валялися гвинтівки, снаряди, гранати, патрони. Піщана дорога на Володарку була усипана порохом з артилерійських снарядів, стояли трактори та комбайни. І ми, дітворня, прилаштувалися до старших хлопців, бігали, роздивлялися, що й до чого, залазили на комбайни, крутили, хто що міг у гарматах, збирали довгий, немов карандаші, жовтий порох, палили його. Куди тільки не встрявали, поспішаючи за старшими підлітками, які нас проганяли.

Траплялися й жахливі випадки. Міна чи снаряд не шкодували і дітей. Звичайно, за такі екскурсії отримували від матерів прочухана, з нами не церемонилися, били. У лісі, що примикає до нашого села від Володарки і Логвина, відступаючи, зупинилися кавалеристи. Чи перепочити, чи, щоб не «засвітитися» німецьким літакам-розвідникам, що вартували вдень. Як розповідали пізніше, з лісу диверсанти подали сигнал ракетами і ворожі літаки майже повністю знищили велику військову кавалерійську частину. Говорили в селі, що лише окремі кіннотники промчалися через Ожогівську дорогу і повернули до лісу на Ставищенський шлях. Як не обстріляли тоді нашого села, адже це так було близько...

Наступного дня я з Віктором та іншими старшими хлопцями бігав до лісу. Було страшне видовище. Вперше побачив убитого військового, агонізували від ран осідлані коні. З переляку від побаченого побіг додому і не говорив матері, де був. Довго не виходив

із двору на вулицю, боявся. Через деякийсь час зайшов Віктор із шаблею, мати те побачила насварила його, тож він, похнюпившись, попхався додому. Дорогою хтось зі старших хлопців шаблею у нього відібрав. Про ту страшну трагедію у лісі довго не втихали балачки та ходили різні чутки. Не варто згадувати тих, хто допускав негідні людині вчинки там, у лісі. А такі, на превеликий жаль, були в нашому селі, одиниці, але були.

На полі сусідньої Пархомівки розміщувався військовий аеродром, який теж уже обстрілювали німецькі літаки. А наступного дня, вранці, за водою до криниці прибігла баба Онинька. Вона мешкала по сусідству, за хатою дядька Пилипа, і повідомила, що у

Володарці німці і треба втікати. Люди знали, що ворог наступає і невдовзі з'явиться в нашому селі. Трагедія в лісі була цьому переконливим свідченням. Біля клубу ріс високий, товстий і розлогий осокір. На ньому й обладнали спостережний пункт, звідти було видно Володарку. Я вилазив із хлопцями не один раз на день, щоб подивилися на Володарку, та підозрілого не помічав, тим більше німців.

Селом проїздили підводами, завантаженими різними речами, незнайомі люди, жінки, поруч з якими малі діти, несли клунки. Усі вони рятувалися від німців. Рухалися на схід, в напрямку Таргана, Пархомівки, Ожогівки. Розповісти і передати на словах, що тоді відбувалося, важко - це потрібно бачити. Люди були страшно налякані. Поширювалися різні чутки. Книжки, газети, навіть документи палили. Мати позрізала з мого новенького матроського костюмчика зірки, якорі, замотала все це в тряпку і закопала на городі під грушею.

За незнайомцями чередою потігся і наш сільський люд. Мати поклала на візок, який зарані підготувала, якісь торби, закрила на замок хату, примостила між барахлом Василя і потягла того візка, приєднавшись до сусідів. Я йшов позаду візка, раз по раз попихаючи його руками, притримував брата. До нас приєднувалася решта селян. Дехто забивав вікна дошками, були й такі, хто залишав двері не запертими. Серед цієї маси жінок і дітей за старшого був наш сусід, дід Захар, його всі слухали. Пролітали низько ворожі літаки і від страшного і незвичного гуркоту всі присідали або лягали на землю - таку команду подавав дід Захар. Минули вигін, де були колгоспні ферми, пройшли повз школу, яка залишилася ліворуч, перетнули дерев'яний невеличкий місток повз Сажавку - неглибокий і невеликий ставок, замулений у верхів'ї і порослий високим очеретом.

Попереду, за півтори-дві сотні метрів, окраїна села, віддалена і не так давно забудована довга вулиця, в народі називали її Садибою. Усі чомусь повернули наліво, а в кінці вулиці зайшли у двір крайньої хати. У ній мешкала тітка Оксана, рідна батькова сестра, в якої я частенько бував, чимчикуючи напростець через луг до брата Віктора, аби з ним погуляти. За хатою, понад річкою, в напрямку сусіднього Таргана простягнувся зарослий осокою, молодими вербами, вільхою і густим високим очеретом луг. За ним виднілося село Тарган, а ще

далі, за Тарганом, була Пархомівка, поблизу якої на полі розміщувався військовий аеродром. З двоюрідним братом Віктором, старшим за мене на чотири роки, неодноразово намагалися дізнатися, що там діється. Нас проганяли військові ще далеко від аеродрому, тож ми здалеку спостерігали, як сідали і здіймалися в небо літаки.

У дворі тітки Оксани кожен із прибулих займався своїми справами. Щось перекладали, шукали, зв'язували, упорядковували, немов зупинилися перепочити і будуть рухатися далі. Як раптом у двір забіг військовий, без головного убору, тримаючи в руці наган. Украй збентежений, видно було по формі, що з командирів, він сказав,

що в селі німці. Запитав дорогу на Пархомівку, до аеродрому. Йому розповіли, як туди дістатися, і він, не гаючи часу, подався через город до луку. У цей час від Володарки дуже низько загуркотів літак, такого ми до цього не бачили: він був із двома фюзеляжами, як ми дітлахи дізналися пізніше, то була так звана «рама».

Літак покружляв над школою, колгоспним садом, що прилягав до школи, над вільхами, розвернувся над лугом, піднявся вгору і посунувся на Тарган і Пархомівку. Не встигли отямитися від побаченого, як хтось крикнув, що на мотоциклах їдуть німці.

І справді, вулицею, якою ми тільки-но йшли, рухалося кілька мотоциклів із німцями. Вони були в касках, які відрізнялися за формою від наших, у темно-зеленій формі, із засученими рукавами, ті, що в колясках, тримали перед собою автомати.

Під'їхавши до обійстя, окупанти заглушили свою техніку. Зайшли у двір, оглянули все, зазирали у будинок, хлів та погрібник.

нашому, але це їм не вдавалося, було чути ламані наші окремі слова. Показували присутнім руками на село, мов, повертайтеся по домівках.

Сіли потім у свої мотоцикли, розвернулися і подалися геть. Як на перший погляд, здалося, що не такий страшний чорт, як його малюють. Люди дещо заспокоїлися, недовго про щось говорили, а потім за командою діда Захара разом почали повертатися до домівок. Коли підійшли до великого вигону, де були колгоспні ферми, то побачили, що назустріч ідуть німці. Усі зупинилися. Їх було небагато. Йдучи на нас, ще здалеку почали стріляти з автоматів, довелося впасти ниць. Кулі свистіли над головами. Мати схопила з візка Василька і впала на землю. Німці підходили ближче і час від часу стріляли.

Хтось сказав, що потрібно взяти буханець хліба і зустріти німців, а то перестріляють усіх. Баба Онинька витягла зі свого клунка буханець хліба і білого полотняного рушника, який, напевне, був на видному місці під рукою на візку, піднялася і пішла назустріч непростим гостям.

- Не стріляйте, ми ваші, ми ваші! - кричала вона. Побачивши таке, німці змилосердилися і припинили стріляти. Підійшли, взяли хліб із рушником, засміялися, щось поговорили поміж собою, а потім все це довго фотографували.

Коли всі піднялися і трохи отямився, німець підійшов до діда Захара, направив на нього автомат, ткнувши ствола у груди.

- Юда! - гаркнув він, повторивши це слово кілька разів. Справді, дід Захар був зовні схожий на єврея. Усі почали благати, що він не єврей, що він наш, із нашого села. Схоже, що німці розуміли окремі слова, щось поговорили поміж собою і відпустили-таки діда.

Жінки та дід Захар дякували бабі Ониньці за те, що вона врятувала всіх, що насмілилася на такий вчинок, коли б не Онинька, то нас, мабуть, перестріляли б.

Забігаючи наперед, скажу, що коли село було звільнене від німецької окупації, знайшлися «патріоти», які донесли владі на бабу Ониньку - це вона, мовляв, зустрічала німців із хлібом і сіллю.

Були й такі в селі, на превеликий жаль. Про їхні безпідставні звинувачення знали, знав і я. Вони, як правило, носили неприємні вуличні ймення. Та не варто про них говорити. Правнуки не винуваті,

що мали такого діда чи бабу. Тим більше, що вони видавали наклеп за патріотичний вчинок, виявляли, на їхнє переконання, ворогів чи їхніх посібників. А на що могла бути здатна перелякана, неграмотна, вже немолода жінка, мати трьох дочок і бабуся кількох онуків. Вона й подумати була не в змозі, коли смерть чатувала поруч, про патріотизм, у її уяві й розумінні було тільки одне: спасти дітей, онуків,

себе. Ониньку Гнатівну всі знали як добру надійну сусідку, щедрої душі людину. З Анатолієм, її внуком, не раз у неї за столом сьорбали смачний гарячий та пісний борщ. Бабу Ониньку не раз викликали в різні інстанції, але в буцегарню не посадили. Односельці засвідчили,

Ми повернулися до своєї хати. У дворі було багато німців, стояли мотоцикли, дехто з вояк на них спав.

Біля хліва лежала купа побитих курей - певне, стріляли собі на втіху. Замок був зірваний, двері до хати настіж відчинені, вікно теж. На подвір'ї дядька Пилипа німці щось готували; горіло багаття, скубли курей. За кілька днів такого лихоліття, ми, дітлахи-дошкільнята, не кажучи про старших хлопців-школярів, враз подорослішали.

Недалеко від нашої хати було приміщення сільського клубу, трохи раніше ним послуговувалася і сільська рада. До пострілів ми звикли, але коли зчинилася посеред дня стрілянина біля клубу, мати і тітка Настя, які у дворі розмовляли, занепокоїлися, мати наказала мені заховатися у хаті. Через якусь годину до криниці навідалась баба Онинька, і не так за водою, як розповісти, що біля клубу німці розстріляли наших військових і повкидали їх у яму, де раніше копали торф, а самі поїхали кудись на мотоциклах.

Я цю розмову чув. І коли вийшов на вулицю, побачив хлопців недалеко від клубу і сам побіг до них. Разом підійшли до місця страти, де були розстріляні червоноармійці. Вони лежали на дні ями в білих, закровавлених сорочках. Навколо були розкидані ремені, сумки, військовий одяг Від побаченого розум замутився. Не думаючи про наслідки і не знаючи - для чого, я вхопив з ременем кобуру, в якій був наган, і стрімголов подався додому. Матері в дворі не було, тож я швиденько дістався до груші, щоб у дупло заховати зброю, напевне, також робив все те з переляку. Коли вилазив на грушу, з хати вийшла мати і побачила, чим займаюся. Вона підбігла до мене, огріла спересердя металевим ланцюгом, яким припинала теля. Кричала, плакала, вимагала, щоб я негайно повернув небезпечну знахідку туди, де взяв. Відчуваючи біль і велику провину, я побіг до ями, кинув того нагана і - мерщій додому. Мати знову плакала, лаяла мене, погрожувала. Говорила, що, коли б це помітили німці, всіх би нас розстріляли. Від побаченого, вчиненого і заслужено отриманого я також плакав. Виховне значення - примінення ланцюга - подіяло не менше, ніж словесні докори матері. Я запам'ятав це надовго, та й сліди від ланцюга довго були помітні.

А коли від того випадку минув якийсь час і додому з полону повернувся батько, мати розповіла йому про те, що сталося. Батько вислухав її, дивлячись на мене, і застеріг: треба ж було заховати наган так, щоб мати не побачила. Цими словами він немовби зняв із мене ту провину, про яку мати не раз мені нагадувала.

Село було окуповане. Панували страшні фашистські порядки. Назначили старосту села - діда Захара. На той час достойніших, так би мовити, чоловіків на цю посаду не було. Його призначили, враховуючи практичний досвід роботи. Старостував він недовго, німці замінили діда чоловіком не з нашого села. Як його звали, не пригадую.

Зла людям дід Захар не зробив, нікого, за своєї ініціативи, не видав, односельців попереджав, коли будуть обшуки, кого можуть заарештувати. Звичайно, під силою страху за своє життя, життя сім'ї старався виконувати вказівки. Після звільнення села від окупантів його затримали, судили, але відбував покарання зовсім недовго.

Майже кожного дня селом із Влолодарки на відкритій бричці, запряженій двома кіньми, з кучером, що сидів на козлах, і

перекладачем - біловолосою дівчиною, їхав комендант. Селянам було цікаво подивитися на того пана. Вони гадали, що буде так, як колись до війни - вони виходили з дворів і могли дивитися на начальників, що проїздили вулицею. Тож обідньої пори жінки повсідалися на лавці, що стояла попід тином, і чекали, коли їхатиме комендант. А той не заставив їх довго чекати, під'їхав поближче до них і через перекладача запитав:

- Чому сидите і нічого не робите в робочий день?

Ті відповіли, що немає чим зайнятися. Комендант наказав, щоб вони негайно з'явилися до контори, де розміщувалася сільська комендатура і завжди там були поліцаї. Жінки пішли, цікаво: чого б то їх запросив комендант? Його вони не бачили, зате від поліцаїв, за його наказом, без зайвих розмов отримали металевими прутами-шомполами по кілька, як і було наказано, ударів. Жертви добралися до домівок і довго не могли, з відомих причин, ні сісти, ні встати: отак поліцаї покарали за просиджування в робочий день на лавочці. Після цього охочих побачити коменданта не стало.

Діти є діти. Ми гуляли на вулиці, здіймаючи куряву від збуреної шляхової пилюки, і чим густішу, тим було цікавіше.

- Комендант їде! - крикнув хтось із хлопців.

Бричка коменданта вже наближалася до нас. Чули від старших, що не слід показуватися на очі комендантові, нічим не займаючись, хто байдикує, зазнає покарання шомполами. Попід тином розкошувала рясна, припахла шляховою пилюкою кропива, і ми почали її виривати руками без будь-якої на те команди. Вогнем обпікало руки, а ми висмикували її й складали на кучі. Під'їхав комендант. Тримаючи в руках кропиву, ми підняли голови. Він щось наказав перекладавачеві. Та запитала:

- Хто вас послав це робити?

- Ми самі, ми самі! - перебиваючи один одного, відповідали.

Комендант похвалив нас. Бричка поскрипіла сільською дорогою. Кропива сама випала з рук. Доймав нестерпний біль. З опухлими пальцями я забіг у дір. Мати довго не могла зрозуміти, що трапилося. Прикладала різні примочки, та від них ще більше пекло і боліло. На все життя запам'ятав цей прикрий випадок. Але й зробив, вважаю, розумний висновок: треба менше говорити, а коли пообіцяв, - дотримуйся слова. Німці щодо цього педантичні.

У селі було чимало наших солдатів, котрі не встигли відступити з регулярними військами, тож і переховувалися у мешканців села під виглядом близьких родичів. Дехто з них приставав у прийми. Війна... Всякого траплялося. Вони допомагали селянам виконувати різні роботи, лагодили покрівлі, ремонтували тини, молотили ціпами снопи жита та пшениці, що селяни нажали на полях на залишках нескошеного жнива, та виконували інші сільські роботи. Час від часу їх арештовували поліцаї і відправляли із села. Невдовзі їх не стало. Пізньої осені, зимою і під весну повертатися з полону односельчани, що були призвані на фронт у червні разом із батьком. Вони ще не встигли й зорієнтуватися, звикнути до військових дій, як були захоплені в полон. Їх потримали в таборах для військовополонених і відпустили.

Повернувся з полону і батько. Повернувся дядько Пилип. Батько дуже хворів, був украй виснаженим, у нього болів шлунок. Та він так і не вилікувався, старався вживати страви, що їх рекомендували лікарі, дотримувався дієти, але все те допомагало мало. Проте не відмовлявся від ста грамів. П'яним ніколи не був. Любив компанію, вважав за честь когось пригостити.

Фронт був далеко від нас. Київ окупований німцями. У село приїздили столичні городяни обмінювати на харчові продукти різні побутові речі, одяг, власне все, хто що мав. У дядька Пилипа вони зупинилися на кілька днів з вантажною автомашиною, на кузові якої вмонтована некрашена фанерна будка. То були його давні знайомі, і коли поїхали, залишили дві пари лиж. Одна - дісталася мені. У багатьох моїх ровесників лижі були саморобні. Зима видалася засніженою, тому радостям не було меж.

Але недовго я хизувався новими світло-коричневими фабричними лижами. Одного дня, коли всі лижники виїхали на лід річки, притрушеної м'якою порошею, старший набагато від мене хлопець, з другого кутка села, з ляхівської вулиці, вдарив гвіздком своєї палки по моїй лижі і відколов її частину. Скільки було плачу й образ! Не буду називати його прізвища, але зізнаюся, що його меншому брату перепадало кожного разу, коли він з'являвся на нашій вулиці. Батько мені лижу відремонтував, але то було вже не те.

Німці створили замість колгоспу громадське господарство, в

якому запровадили примусову працю. Фашисти забирали у селян корів, свиней, птицю. Особливо полюбили молоко, яйця, сало, курей. Ці слова вони вивчили, як ніякі інші, і вимовляли їх ламаною мовою.

Німецька влада розподілила колгоспну землю між селянами. Кожна сім'я працювала на своєму наділі. Весною посіяли в полі різні культури, хто що міг, щоб можна було чимось харчуватися і прожити. Усі роботи здійснювалися вручну, кіньми або волами, Коней і волів майже не було. Доводилося запрягати корів. Осінню 1942 року у двір було наведено чимало снопів ячменю, проса та гречки. Все це було складено у невеличку скирту на краю городу, який примикав до двору. Упродовж зими селяни працювали на невеликих родинних токах, молотили ціпами, перевівали, сортирували зерно. В нас на дві сім'ї - дядька Пилипа і нашу - у хліві, який був спільним, стояв без потреби, скільки пам'ятаю, маленький ручний млин-жорна. Вони були зеленого окрасу, як вікна, двері і веранда дядькової хати. До війни ними не користувалися. Коли батьків не було дома, Володька і Сашко Захарів пробували крутити жорна заради забави, проте, щоб ніхто не побачив із дорослих. Крутили так, що іскрило від каменів, звідкіля повинно сипатися мливи. Було цікаво спостерігати за цим у темному хліві.

А при окупації жорна працювали майже цілодобово. Селяни ставали в чергу, щоб намоти борошна. Дядько Пилип і батько модернізували жорна, приладнали великий металевий маховик на дерев'яному помості, через широкий привідний ремінь камінь приводився в дію. Це дало можливість значно збільшити продуктивність праці.

У кінці 1941-го і в 1942 році окупанти стали примусово відправляти сільську молодь на роботу до Німеччини. З нашого села вивезли Поліщук Надію і Саженьюка Степана. Вони були сусідами. Поширювалися чутки, що забиратимуть і неповнолітніх. Стало неспокійно. При появі німців у селі, особливо коли вони з перевірками вешталися по хатах, батьки своїх дітей ховали в городах, часто тими ж городами ми тікали до лісу

Розповсюджувалися поголоси, що партизани ночами грабують селян, забирають одяг, харчі. Майже щоденно переповідали, що в кого забрали. Боязко було. Тільки й розмов, що про партизанів. Кожен

випадок обростав домислами. Пригадавши про цей період у житті села, я поцікавився, що і де про партизанів написано. Тим більше, про події того часу у рідному селі я добре пам'ятаю і був певною мірою до них причетний. Майже шістдесят років пропрацював у краї партизанської слави, на Сумщині. Зустрічався і слухав спогади прославленого легендарного партизана, двічі Героя Радянського Союзу Сидора Артемовича Ковпака - командира великого партизанського з'єднання. З багатьма героями-партизанами був особисто знайомий. Брав участь у святах вшанування пам'яті їхніх героїчних подвигів. Тому з особливою зацікавленістю шукав інформацію про партизанський рух у моєму краї, зокрема у селі. Матеріалів не так щоб і багато. Натрапив на сторінку сайту: Історія сіл Володарського району - 3 історичних джерел ... mirvol.at.ua > Кабінет літературного краєзнавства Володарської ЗОШ I-III ступенів №2. Читаємо з оригіналу:

«Ряд старожилів Надросівки розповідали, що неподалік села діяла група партизанів, яку очолював житель села Пасічник Василь Самойлович. Його група входила до складу партизанської групи Баракова, яка утворилася неподалік Логвина. Ці групи входили до підпілля, яким керував Гаманович. Зв'язківцями між цими двома групами був житель Володарки (Загребля) Тарнавський Леонід (пізніше підірвався на гранаті) і житель села Надросівка Білоус Сергій - який в той час працював лісником. Партизанська група здійснила ряд операцій проти фашистських загарбників та їх помічників.

Напередодні звільнення Володарщини від фашистських загарбників Червоною Армією партизанська група на чолі з Пасічником В.С. вислідила і захопила в полон поліція Драчука Тимка, якого в лісі розстріляли. В завдання групи входило знищення апаратних пунктів, двигунів, молотарок, щоб нічого не залишити ворогові для відправки в Німеччину. Перед відходом фашистів з села 31 січня 1943 року вони запалили конюшню, яка згоріла повністю».

Що тут скажеш. Я вдячний усім, хто досліджує історичні події, називає їх учасників, шкода, що мало, але допускають невизначеність і неконкретність, як, приміром, «неподалік села», «неподалік Логвина», «здійснили ряд операцій» тощо. Не такі у нас простори полів і лісові масиви, щоб не можна було подати факти конкретніше,

тим більше - в'яснити назви операції. Написано, що німці залишили село 31 січня 1943 року. Але ж це помилка. Німці тікали через село 31 грудня 1943 року, а через ніч, під обід 1 січня 1944 року, у суботу, в Надросівку зайшли наші воїни, я був серед тих, хто їх зустрічав.

Білоус - лісник, бував у нас дома, підтримував контакт із батьком.

Також батько був знайомий із Тарнавським. Василя Самійловича Пасічника я добре знав, він певний час був нашим сусідом. Хата від хати стояли дуже близько. Його дружина працювала у Володарці, на якій посаді, не памятаю, він працював у міліції. Перед війною його дружина померла. Залишилися з ним після її смерті дочки Ганна та Настя - від першого шлюбу та їхній спільний син Анатолій і покійної дружини стара мати. Вона - відома на всю округу знахарка і костоправ. До неї часто приходили відвідувачі, переважно жінки. Привозили хворих із вивихами ніг, рук, і вона усім допомагала. З Анатолієм ми товаришували, були майже однолітки, багато часу проводили разом. Ганна і Настя - старші за нас. До війни Пасічники і наша сім'я ходили в гості один до одного. Будучи сусідами, ділилися усім, як водилося здавна. Коли розпочалася війна, Пасічник, як і інші чоловіки, пішов на фронт, про нього, як і про інших односельчан, мені нічого не відомо.

Пригадуючи події того часу, не можу залишити поза увагою один

випадок, про який у селі мало хто знав. Звичайно, окрім сусідів та дядини Насті, а у селі, зважте, щось утаїти неможливо. Пізно вночі, коли ми всі спали, хтось сильно постукав у вікно нашої хати. Той стукіт усіх розбудив. Батько довго стримувався. У вікно ж наполегливо стукали і вимагали відкрити входні двері. Батько почав запитувати, хто стукає і що їм від нас потрібно. Незнайомці не відповідали - хто вони, вимагали, щоб їм відкрили двері, погрожували, якщо батько не виконає їхні вимоги, підпалити хату. Хата була під соломою, стіни для утеплення зазвичай обставлені картоплинням і соломою.

Діватись було нікуди. Відчинили. До хати з гвинтівками ввірвалося кілька незнайомих чоловіків. З переляку ми з малим Василем забилися в куток на полу, причаїлися. Батько сидів на ліжку у спідній білизні, поруч стояла мати. Один із нічних візитерів направив гвинтівку на батька, вимагав віддати одяг, взуття. Не благав

погрожував: якщо не віддасть, розстріляють, а хату запалять. Решта - нишпорили в хаті, забирали зі скрині одяг, взуття, інші речі і складали награбоване у мішки. Мати плакала і просила не забирати одяг. Та вони не звертали уваги, вели себе ще більш грубо і роздратовано, мабуть, поспішали. Називали речі: штани, сорочки які вони на колір тощо.

Той, що тримав перед батьком гвинтівку, вимагав віддати сині штани-галіфе, куплені майже перед війною і ще ненадівані. Вони забрали награбоване і хутко зникли. Забрали в основному одяг, взуття, спорожнили скриню. Мати голосила. Батько сидів мовчки. Просив матір не плакати. Сказав, що знає, хто це вчинив, вони все повернуть, але він їм цього не простить. Їх направив Василь Пасічник, а можливо, й був у дворі разом із ними. Він у селі. «Про штани, що я купив, знав тільки один він, я при ньому купляв, і більше ніхто їх не бачив», - додав батько.

Не знаю подробиць, але через кілька днів деякі речі пізно ввечері батько приніс. При мені він нічого не говорив, де і хто віддав пограбоване. Минув певний час і староста, викликавши батька, наказав йому працювати на молокопункті. Молоко селяни, хто мав корову, здавали в примусовому порядку. Щодо цього була встановлена норма. Ухилитися від невиконання розпорядження старости було б вкрай необачно. Тим більше, що староста був не з нашого села.

Як виясниться пізніше, група підпільників, яка діяла в межах нашого села, домовилися зі старостою, щоб той призначив батька на приймальний пункт із таким розрахунком, щоб їм передавати молокопродукти для харчування. Стверджувати, що староста підтримував підпільників або вони його залякали, не можу. Батько про це не говорив і після звільнення села, не було на цю тему розмови і значно пізніше. Він уникав її, інколи в притаманній йому манері відповідав, що «воно мені не потрібне». Було зрозуміло, що ця розмова його дратувала. Так і залишилося багато чого нез'ясованого.

Тоді і став батько партизаном, точніше причетним до них. Сказати, що він їх підтримував, розділяв їхні погляди - у цьому не впевнений. Просто йому нікуди було діватися, була сім'я, хотілося якось вижити. Він мене не осудить, що я так пишу, бо насправді так і було. Чи можна назвати їх партизанами? Партизан - це учасник

патріотичного руху, солдат-доброволець, який веде озброєну боротьбу проти іноземних загарбників, яка проводиться самостійно діючими загонами, що знищують в тилу ворога його живу силу, техніку, комунікації сполучення тощо. Цьому є класичне визначення, як і будь-яким діям і явищам.

Чи відповідала та група моїх земляків цим критеріям? Звичайно, не відповідала. Проте, заради справедливості, слід сказати, що проявів пограбування населення, як було в перші роки окупації, весь час, аж до звільнення села, не було. Усяко тоді про партизанів говорили, чув, що про них казали після звільнення села. Звичайно, йшлося про партизанів, які діяли на території нашого населеного пункту. Можливо, то були емоції, образа, мало чого. І сьогодні можна давати їхній діяльності різну оцінку. Тим більше, що ми не знаємо, хто до тієї групи входив. Багато чого не знаємо. З тієї короткої інформації, що висвітлена на сайті, практично нічого не сказано про результативність їхніх дій. Велике пізнається на відстані, а малого, хоч воно і близьке, не видно. Розмірковуючи, заглиблюючись у давно минуле, не вдаючись до наговорів, можна лише зазначити, що у нас не було ні залізничних колій, ні військових складів і такого іншого, де підпільникам можна було себе проявити. Не було таких лісів, як, скажімо, на Брянщині чи Сумщині. Та й не встигла, напевне, влада залишити і підготувати базу для підпілля, як це було зроблено на півночі Сумської області, в інших сусідніх регіонах. Через 22 дні від початку війни, 14 липня 1941 року, Володарський район було окуповано фашистами. Застрелити чи повісити фашиста чи поліція можна було.

Але ж німці за одного вбитого лишали життя десятки мирних людей. Палили і знищували села. Як тут було діяти? Заради справедливості, поставлю запитання: а що могла зробити невелика розрізнена група підпільників за тих конкретних умов? Можливо, я деталей не знаю, з архівними матеріалами не працював, якщо вони є, не вивчав обставин. Просто розмірковую. Залишу ці деталі тим, хто ними зацікавиться. Варто знати правду.

Я розмірковую з позицій, а як би поступив кожен із нас за тих умов і обставин. Чогось дієвого, значимого на території села підпільники не зробили, і це правда. Але вже те, що вони не здалися німецькій владі на безцільне знищення, зберегли собі життя, а окремі

з них приносили користь державі, коли були звільнені наші села, було позитивним. Що хто і як би не говорив. Я висловлюю свою особисту думку, своє бачення оцінки їхньої діяльності, передаю те, про що знаю, що чув і бачив.

У нашій хаті переховувалися підпільники. Спостерігав, як виготовляв, точніше підробляв документи, один із них. Він сидів за столом, що стояв перед самісіньким вікном. Я підходив, дивився, він не проганяв мене. Виготовляв підпільник довідки за підписом коменданта, печатки. За підробленими документами можна було пересуватися територією району, можливо, й за його межами. Про це вони гомоніли поміж собою. А переховувалися у нас на горищі, де було багато соломи і сіна. Їх було двоє, інколи вночі приходив і третій. Він приносив матеріал для роботи.

Мені доводилося вартувати на вулиці і повідомляти матір, коли я помічав щось підозріле, особливо поліцаїв. Двері до хати були зачинені, і коли хто з сусідів запитував, чи дома мати або батько, я говорив, що їх немає. Коли ж подавав умовний сигнал, підпільники ховалися. Інколи вони на декілька днів зникали, та знову поверталися. Потім їх не стало. Більше я їх не бачив. Пригадуючи це, лише зараз усвідомлюю, який то був ризик для батька і матері, для всієї сім'ї.

Батько був у селі поза підозрою, про його зв'язки з підпільниками ніхто не здогадувався - ні сусіди, ні родичі. Мені було суворо наказано нікому, навіть найближчим родичам, нічого не говорити. Я цього дотримувався.

Пригадую, як окупанти переганяли велику отару овець, як зупинились на полі, недалеко від нашого городу, перед заростями терну. Прийшли поліцаї і наказали дядькові Пилипові гнати отару далі. Було мокро і холодно. Але наказ є наказ - довелося підкоритися. Не відомо, куди він подів тих нещасних створінь, на кого їх залишив, але додому повернувся.

А пізно ввечорі до дядька Пилипа приїхали поліцаї і забили його у власному будинку до смерті. Батько ще був на роботі. Ми нічого не чули, були в хаті, двері й віконниці позакривані. Коли прийшов батько, то він і розповів про все, що трапилось. У селі гомоніли, що будуть розстрілювати усіх його родичів, що хоронити дядька німці і поліцаї не дозволяють. До дядькової хати мене не пустили, я нічого не бачив, бо мене послали до діда і баби, щоб там

залишався і додому не з'являтися, допоки не прийде за мною мати. Моросив дощ, дорога була грузька, але я швидко достався до діда і розповів про все, що трапилося. Через день, пізно ввечері, дядька Пилипа таємно у викопаній вночі могилі поховали. Усі ми, його рідня, ходили, мов не свої, боячись розправи.

Ішов 1943 рік, радянські війська наступали. У селі умільці змонтували радіоприймачі і слухали Москву. Німці, використовуючи поліцаїв, жорстоко карали мирних жителів за найменшу провину. У сусідньому селі Логвин зігнали ні в чому не винних людей до великої клуні, поліцаї підпалили її, а тих, хто намагався вибігти, розстрілювали. Те пожарище було видно з нашої вулиці.

Панував страшний, нелюдський фашистський режим. Але німці вже відступали. Становище на фронтах змінювалося на нашу користь. Селом проходили великі німецькі військові частини. Було неспокійно. Ходили різні чутки: що буде спалене село, що всіх розстрілюватимуть. Люди були налякані.

Наближався Новий рік. Зима видалася сніжна, морозна. Незадовго перед святом селом уже не просувалися, а тікали німці великими колонами зі своєю технікою. А незадовго до вечора не стало ні фашистів, ні їхніх прислужників - поліцаїв. На вулицю раз по раз виходили сусіди, цікавилися один у одного, що воно буде далі. Було тривожно і лячно. У суботу вранці, 1 січня, на Новий 1944 рік, мене послали до діда Софрона забрати самогонний апарат, як його називали - «холодильник». Я взяв рогозяну плетену корзину і подався в невідкладній справі. Дід був уже вдома. Він у Володарці сторожував у колишній автоколоні, як і до війни. Побачивши мене, наказав, щоб швиденько повертався додому і передав батькам, що у Володарці «наші, красні».

Із самогонним апаратом я мчав додому з неймовірно радісною звісткою. Батько і мати по кілька раз перепитували, чи я не помилився, може, не зрозумів, що сказав дід. Невдовзі про це повідомляли й селяни, що проходили повз нашу хату. А в хаті було тепло, капала у горщик самогонка. Я майже весь час був на вулиці, не сиділося мені у теплій хаті. Усі чекали на червоноармійців із Володарки.

Був сонячний морозний день, але тепліше, ніж до цього. Дорога була добре вгарцьована відступаючими німцями. Несподівано із-за

рогу вулиці, від хати Діденка Івана, що через обійстя Миколи Г айдая, нашого сусіда, зовсім з протилежного боку, зі сходу, а не з Володарки,

появилася пара коней, запряжених у сани, а в них у білих халатах поверх кожухів сиділи два наших солдати. Один правив кіньми, а другий роззирався довкола, тримаючи наготові автомат. Він щось говорив, вітався. Селяни, усі як один, висипали на вулицю.

Пригадую, батько крикнув:

- Хлопці, заїжджайте, вип'ємо свіжої самогонки.

Той, що сидів позаду, відповів:

- Спасіба отец, вечером заєдем.

Від радості люди плакали. Багато наших односельців-чоловіків, синів, батьків були на фронті, про їхню долю нічого не було відомо від дня початку війни більше двох років. Докапала самогонка, і батько

став готуватися до свята. Відкопав гармошку, що була закопана в хліві біля годівниці, під передніми ногами корови.

Селом безперервно проходили війська, техніка. Під вечір у селі на відпочинок зупинилася військова частина. У хаті розмістилось багато солдатів. Занесли кілька оберемків соломі і підготували місця для відпочинку. Бійці лежали на долівці, під піччю, під столами, ніде було проступити. На столі - закуска із солдатських пайків і того, що приготувала мати. Святкували звільнення села і Новий рік.

Ми, дітлахи, помітили нове у військовій формі. Пам'ятали звичну довоєнну, а тут - з погонами. За кілька днів, якщо не того ж дня, у селі була відновлена радянська влада. Запрацювала сільрада, відновилося керівництво колгоспу, школи. Чоловіків військовозобов'язаного віку призивали в армію.

Батько за станом здоров'я був комісований. Працював у колгоспі табельником - була тоді така посада в бухгалтерії, на рядових роботах - пиляв дошки. Невдовзі було повідомлено, щоб усі діти шкільного віку з'явилися до школи. Тоді, чи не вперше в житті, я, ще дитячим розумом, замислився над своєю долею.

Завтра - до школи. Ходив по хаті, щось шукав, заглядав у всі закутки. «Завтра - в школу», - повторював про себе. Мені десятий рік, я це вже розумів - знаю кілька букв. Анатолій Пасічник - сусід, знав усі букви, його навчили сестри. А я й сьогодні, майже через сім десятків літ, не можу собі дати відповідь, не можу збагнути, чому я не знав усіх літер. Спілкувався з Анатолієм, із братом Віктором, який

до війни закінчив три класи, з іншими хлопцями, які раніше ходили до школи. Займалися, чим тільки дозволялося, говорили про все на світі, а до букв черга чомусь не доходила. На поживтілому аркуші паперу, який випадково зберігся у шафі, батько вивів уламком олівця алфавіт, але не у звичайному порядку, а на свій розсуд - яка літера приходила йому на пам'ять, тож окремі з них були пропущені, сам же пішов на роботу А я з неймовірним бажанням приступив наздоганяти прогаяне з підготовкою до школи. Вгризався в граніт науки, не знаючи, з якого боку його гризти. Лише розумів, що гризти доведеться багато, щоправда, до десяти рахувати навчився, а букв, виявляється, знав небагато.

Я заліз на теплу піч і потихеньку погойдував колиску, в якій спав менший братик - Василь. Від того, що я занадто уважно дивився на літери, толку було мало. Вони не знали мене - я не знав їх, взаємного контакту бракувало. Я повертав аркуш то так, то сяк. Злазив із печі, просив матір, щоб підказала. Вона щось мені невпевнено підказувала, хоч сама знала лише окремі літери. Я пам'ятав ті букви, які знала мати, а коли повертався на піч, знову їх забував. Довелося кілька разів злазити з печі. Уже пізно ввечері, коли діждався з роботи батька, справи пішли на краще. Він заспокоював: мовляв, скоро навчуся читати, адже уже засвоїв до десятка букв. З такою «фундаментальною» підготовкою наступного ранку я пішов до першого класу Ніхто мене не проводжав, де школа, я знав до неї дорогу Квітів тоді, холодної, сніжної зими - кінця січня 1944 року - не було. Про квіти, коли ще продовжувалася війна, ніхто тоді й не думав. Вже під пагорбом наздогнав хлопців і попрошкував разом із ними по натоптаних у снігу стежці до храму знань. У школі я бував не раз, коли вона пустувала. Ходили сюди з братом Віктором гуляти.

Нас, перший і четвертий класи, розмістили в одній класній кімнаті, яка виходила вікнами до саду. Розділялися класи проходом між партами. Під вікнами сиділи четвертокласники. До слова, йшла війна, була страшна розруха, а парти в школі майже всі збереглися. Чомусь подумалося: а що сталося б сьогодні зі школою, якщо її залишити без охорони?

За такими ось партами посадили першокласників - по троє за одну. А у четвертокласників парти були високі, без спинок, і сиділо

за ними по чотири учні.

Мене «згрупували» з Анатолієм Пасічником і Миколою Маслюком.

Вчителька наказала, щоб запам'ятали, хто з ким і за ким сидить.

Першого дня занять не було. Директор школи Яків Степанович Щербина і молода вчителька з Ожогівки, яка нас навчала перших кілька днів,

розповіли, що потрібно завтра принести до школи. Про щось запитували кожного, щось розповідали. Нас, «первачків», відпустили додому, а «четвертий» продовжував навчання. Віктора Гульченка зарахували до четвертого класу Знайомих було багато, як із нашої вулиці, так із вулиці, де проживав Віктор. Гомінкою компанією розходилися по домівках. Дома розповів матері і батькові, що було цікавого в школі, що потрібно завтра взяти з собою. Батько зробив зшиток із світло-коричневого паперового мішка, в якому колись зберігався цукор. Той зшиток був товстий, пом'ятий, зшитий нитками із конопель. Мати провела по ньому гарячою праскою і став він не таким товстим і гладеньким. Батько розліняв кілька аркушів. Знайшлася дерев'яна, темно-червоного кольору, подібна до олівця, з металевим наконечником для пера, ручка. З уламка хімічного олівця зробили чорнило у невеличкій коричневого кольору пляшечці. У нас була чорнильниця. Батько вистругав із гілки бузку корок, залив у чорнильницю чорнило і закрив її тим корком. Все це було під вечір складене в торбинку з домотканого полотна - мати зшила її вручну голкою і конопляною ниткою. За кінці торбинки була прив'язана не товста, сплетена з клоччя мутузка, щоб можна було ту торбинку надіти на плече.

Я довго шукав місце, де б її покласти і вирішив примостити на краю печі, де спав, щоб була під наглядом. Вранці пішов до школи. У класі поштовхалися з сусідами, допоки вияснили, де кому сидіти і хто де сидів учора. Не у всіх виявилися ручки чи бодай олівці, не

кажучи про зшитки із цупкого паперу і чорнильниці. Перші кілька днів вивчали букви і читали. Вчителька писала букви на дошці крейдою, потім слова - і ми всім класом повторювали за нею. Написавши кілька букв і слів, вона перепитувала майже кожного, вказуючи на букви і слова. Ми відповідали. Училися писати на обривках газет, на всьому, де можна було писати. Спершу виводили літери олівцями, у кого вони були, згодом спробували, як це користуватися ручкою і чорнилом.

З алфавітом справилися порівняно швидко, більшість учнів букви знали, тому вчителька здебільшого звертала увагу на таких, як я, хто їх не опанував. Потроху вже й читали. Кілька днів, за відсутності вчительки, з нами займався директор. Яків Степанович віддавав перевагу арифметиці, навчав нас рахувати. У мене була невеличка у дерев'яній рамці грифельна дошка і спеціальний олівець. Вона збереглася з тих пір, коли до школи свого часу ходив батько. Дошка мене неабияк виручала - швидше засвоював предмет. Потім за нас взялася Параска Федорівна Федорчук. Вона була першою моєю вчителькою, що «вела» мене з першого класу по четвертий. У Параски Федорівни не було не те, що букваря, а й газет. За роки війни їх не стало. Тож Параска Федорівна попросила нас усіх, у тім числі й учнів четвертого класу, приносити до школи старі газети. У таких умовах проходило навчання. Читати вчилися на невеличких клаптиках газет, яких було кілька на клас. Ці клаптики кожен перечитував дома, потім вголос - перед класом. Наше читання, звичайно ж, слухали четвертокласники і на перервах над нами насміхалися. Вивчивши свій клаптик-буквар, кожен отримував інший, а свій передавав учительці. Тексти в газетах, звісно, - не для учнів першого класу, складні вони були й почасти незрозумілі. Але читати ми навчилися, як мені здається, швидше, ніж сьогодні по граматці. Важко описати, в чому і в якій одежі ми ходили до школи. Боляче про це згадувати. Передати той стан, ті умови, в яких ми навчалися в першому класі, щоб зрозуміла сьогоднішня дівчата, яка йде до школи з мобільними телефонами у кишенях і розриває на колінах штани, а то й в інших місцях, бо так модно, - важко, складно і неможливо.

Це був період, коли ще йшла страшна війна. Була розруха. Холодне і голодне дитинство. Про це потрібно знати, пам'ятати і усвідомлювати, що таке війна і що таке не менш важкі повоєнні

роки. Не всі й тоді вчилися добре. І, передовсім, через матеріальну скруту. Не було в чому йти до школи. Підлітки змушені були працювати на власному городі, аби було чим прохарчуватися, не сиділи без діла - доглядали худобу, птицю, іншу живність. Допомогали матерям, бо батьки воювали на фронті. Опікувалися меншими братами чи сестрами. На моїх руках і спині був менший на сім років брат Василь. І коли я бігав купатися чи гуляв із хлопцями, брав його на спину, бо, крім мене, не було на кого маленького залишити.

Не в кожній сім'ї була керосинова лампа. Каганець - гільза з патрона, в яку вставлено скрутень із лахмітини і налито керосин, - був основним джерелом освітлення в сільських хатах. Але радувало те, що кожен день приносив зміни на краще.

Життя поліпшувалося. Панувало піднесення. Люди в селі працювали майже цілодобово. Хоч і доймали суцільні нестатки і зубожіння, жінки, йдучи на поле сапувати буряки чи в'язати снопи, - співали. І звідки в них бралися сили? Співали, повертаючись із поля. Вечорами на кожній вулиці було гамірно - співали дівчата. Взимку сусіди - особливо жінки - збиралися на посиденьки до господаря, в котрого найбільша хата. Усі були рівні: односельчани, сусіди, родичі. Раділи, хоч і мізерним, але ж успіхам господарства, щиро вболівали за загальну справу. Шанували фронтовиків. Боялись і поважали владу. У період відбудови всього того, що було знищене війною, у складних матеріальних умовах, я навчився писати, читати й рахувати. Наздогнав і перегнав своїх однолітків по читанню, та й писав від багатьох ліпше.

Відбудовувалося село, міцнів колгосп, люди почали почуватися краще. Влітку 1944 року я закінчив перший клас, канікули були короткими, позаяк наздоганяли упущене. Сільським школярам не було коли відпочивати. Усі працювали в колгоспі. Я - в якості погонича: була така не складна, але ж і марудна робота для дітей. Старші хлопці виконували складніші роботи.

Орали землю кіньми або волами. Я був прикріплений до групи орачів волами (тракторами у МТС колгоспників не балували). В однокорпусний плуг уярмлювали двох волів, траплялося, що й корів упрягали. Плуга за ручки направляв, щоб тримався в борозні, хтось із дорослих. А погонич, босоніж по стерні, за поводок

вів волів так, щоб один із них не звертав із борозни. Воли - розумна тварина, але вперта. Вони знали свою справу. Підставляли шию, щоб наділи на неї ярмо, заходили при цьвохканні батоном у борозну і реагували на команду погонича: «Гей, тягни плуга!» За плугом ішов плугатар, повільно переставляючи ноги в борозні, а спереду, ліворуч від худобин, погонич, сіпаючи за поводок-мутузку, замотану за роги вола, і, помахуючи батоном, зі словами: «Гей-гей, воли», - примушував їх тягнути плуга. Воли своїми мозолистими шиями впиралися в ярмо, воно скрипіло і тріщало. Воли тягли плуга. Було, що без команди і дозволу зупинялися. Потрібно було зачекати, щоб худоба трохи перепочила. За такої ситуації примусити волів тягнути плуга - на це годі сподіватися. І так щодня, від сходу і до заходу сонця. На день була встановлена норма виробітку - зорати 0,70 гектара поля. Щоб виконати її, потрібно було прокласти однокорпусним плугом борозну упродовж 20-ти кілометрів. Босими ногами подолати таку відстань, напевне, теж нелегко. Проходив. І що за радість, коли хтось зі старших дозволяв босоніж пройти за плугом по вологій борозні, що було набагато приємніше, ніж по сухій колючій стерні. Перепочинок оголошувався на обід, щоб потрапити волів і самим трохи відсапнути і перекусити. Пас волів, звичайно ж, погонич.

Минуло майже сімдесят років, а я й досі відчуваю той незвичайний смак і запах прохолодного молока із зеленої надщербленої пляшки, закоркованої відламком кукурудзяного

*Воли. Надійний транспорт
на селі після війни.*

качана, і чорного, присушеного теплом літнього сонця, хліба. Щоб молоко у пляшці не прокисало, її присипали землею у борозні.

Відпочивали на прогрійтій сонцем стерні, біля плуга. Було за радість, коли працювали неподалік лісу чи там, де поруч

були дерева, - тінь рятувала від спеки. Увечері перепрягали волів у гарбу, клали на неї плуга і добиралися у село. Стомлений, із подряпаними до крові об стерню ногами, біг до річки. Освіжений річковою прохолодою, йшов додому. Відчував себе дорослим і з радістю доповідав батькам, скільки виорали і куди завтра поїдемо. Вечеряв. Втоми, як і не було. Та гуляти було вже пізно - рано-вранці на роботу. Кажуть, що людина не може полюбити землю, якщо не полюбить її з дитячих років. Це правда. Сам у цьому переконався. Вже будучи на пенсії, із задоволенням порядкував на городі. Для мене

це був найкращий відпочинок.

Набагато важче було допомагати матері проривати цукрові буряки. Не до душі була ця робота. Не гадав тоді, що стану агрономом

і організовуватиму вирощування цукрових буряків на десятках тисяч гектарів. Проте набутий у дитинстві досвід, запозичений у матері, допомагав мені, агрономові.

Коли залишався дома через дощ чи з якоїсь іншої причини, просився погуляти. Річка, рибалка, дзига, піджмурки, пізніше футбол - основний перелік дозволів сільських дітей того періоду. Звичайно, завжди був присутній Василь - рідний менший брат, постійний мій супутник.

Пролетіло літо. Другий клас. Зустріли Новий 1945 рік. І невдовзі довгоочікувана всіма Перемога. Скінчилася Велика Вітчизняна. Сонячним, теплим травневим днем, у середу 9 травня 1945 року, всією школою, колоною - учні з учителями - йшли до контори колгоспу і сільської ради, де зібралися всі мешканці села. Музика, танці, пісні, радість і сльози. Сльози від усвідомлення щастя, що війна, врешті-решт, закінчилася, сльози рідних і близьких, тих, чий батьки, брати і сестри не повернуться ніколи до рідної хати. «Этот день Победы - порохов пропах, это праздник - со слезами на глазах». Як точно передав поет про те, що було, що пережили, що відчували. У реальності - довгоочікуваний післявоєнний мирний період. Над головою - синє небо, а серце тріпотіло надією на краще життя, яке помітно змінювалося. У буднях тогочасного життя непомітно летіли дні, місяці. Повернувся з фронту дядько Петро, рідний брат матері, повернулася тітка Ліза, яка працювала на військовому заводі, що виробляв снаряди. Святували повернення додому фронтовики - двоюрідний брат Степан Климов (Климчук) і дядько Данило

Гульченко, чоловік тітки Оксани. Двоюрідні дядьки Федченки - Філімон і Охрім - прийшли із війни інвалідами. Не стало моїх двоюрідних братів - Олексія Гульченка, сина тітки Оксани і дядька Данила, та Володимира Климова, сина дядька Пилипа і дядини Насті.

Загоювалися рани війни. Відбудовувалися село і колгосп - основний виробничий потенціал, споруджувалися ферми, інші важливі потужності. З неймовірною енергією і самовідданістю працювали на селі всі - і діти були великою підмогою дорослим. Це сказано не для пафосу. Справді, після війни працювали всі, як тоді казали, - по-стахановськи.

У складних умовах, які важко описати, я, як і всі мої ровесники, жив, допомагав батькам, працював у колгоспі і вчився в школі. У таких умовах гартувався, напевне, і мій характер. Любов до праці - завжди була постійною. Може, для декого дивно звучить - любив працювати. Та це правда: любив і люблю працювати. Немає в лексиконі тих слів, якими б можна було передати мою оцінку тим, хто не любить трудитися. Сказати, що не терплю таких - буде мало, моє ставлення до ледацюг - різко негативне. Траплялося, що підбирав дошкульні слова, і не раз. Такий уже характер.

У травні 1947 року я закінчив чотири класи Надросівської початкової школи. Літні канікули проходили на колгоспних полях, на прибережних луках річки, де пас корову і білив домоткане з конопель полотно. 1 вересня 1947 року я пішов до п'ятого класу Володарської середньої школи. І почав натоптувати дорогу до школи новими вулицями, в протилежному напрямку від дороги, якою ходив до нашої початкової.

У кожного із нас, де б ми не були, де б не проживали, у пам'яті назавжди залишиться рідне село, де народився, і вулиця, на якій пройшло дитинство. Наша вулиця, як ми, дітлахи, вважали, була між пагорбами у напрямках Володарки до Котовського Миколи і в напрямку на окраїну села Садиби, до контори колгоспу.

Вулиця наша, скільки пам'ятаю, носила офіційну назву - імені Калініна. У кутку стіни хліва, що стояв дуже близько до дороги, повз який була натоптана стежка, була прикріплена біла невелика емальована з чорним написом вивіска. Коли білили стіни хліва, її часто забілювали глиною, тож за густою акацією, що височіла понад дорогою, її не було помітно. Інколи, після дощу чи перед святами,

білила мати хлів і вивіску таки ж протирали. Я довго не розумів значення тієї вивіски. Проте вона, незалежно від мого розуміння, висіла і назва та збереглася протягом довгих років, збереглася ще й зараз. Коли вийти на вулицю з нашого двору, то праворуч вона пролягала вбік до пагорба, де сільське кладовище. На ньому стояла каплиця - невелике дерев'яне приміщення, стіни якого всередині були викрашені в світло-голубий колір і розписані великими іконами. Кладовище було обкопане глибокою канавою. Напроти кладовища, через дорогу, стояла контора колгоспу, в дворі якої було кілька розлогих яблунь і груша. За конторою, понад городами, дорога повертала вліво - до окраїни села, так званої колись Садиби, а далі прямувала на Тарган. Вулиця на цій ділянці з лівого боку не була забудована на відстані до кілометра. Майже посередині цього проміжку, ліворуч, за сотню метрів від дороги, стояла школа, обсаджена ялинами. За школою - колгоспний сад. У дворі - криниця. А праворуч від дороги, аж до потічка, були господарські споруди. Крайньою, недалеко від контори колгоспу, напроти провулочка, що прямував повз кладовище і сад на Ляхівку, стояла невелика будівля, де приймали молоко і розміщувалась бригадна контора. За нею, понад дорогою, що вела на Ожогівський шлях і далі до лісу, на Лису гору, - конюшня, корівник, комора і на невеликій відстані - плотня і кузня. Навпроти від будівель - колгоспний сад, який простягнувся великим квадратом понад Ожогівською дорогою і провулочком, що вів на Ляхівку. Сад також був обкопаний глибокою канавою. На певній відстані від цих будівель, у напрямку до Садиб, прилаштувалася довга, покрита соломою ферма, де утримували телят, свиней і овець.

Ліворуч, коли вийти з нашого двору, вулиця виведе на Володарку.

Там, за пагорбом, вона розходилася вправо і вліво. Лівою стороною повз хату Новацької Ульяни, яка проживала з сином Павлом та іншими дітьми, виходила на Володарсько-Ожогівський шлях, на Ляхівку. Правую, майже паралельно Ожогівській дорозі, повз великий вигін за хатою мого шкільного товариша Федченка Василя Сергійовича, повертала різко ліворуч, і знову вони зливалися в одну вулицю, яка далі пролягала через ліс на Володарку і дотепер вона носить назву Буцьонного. Праворуч, у напрямку до райцентру, перед самісіньким дубовим лісом, звів будинок Михайло Тарасович Змієвець, який

одружився з моєю рідною тіткою по матері Оленою Софронівною Федченко.

По центральній вулиці села, що проходила з Володарки повз нашу хату і вела на Садиби і Тарган, ліворуч, в напрямку Володарки, за хатою покійного дядька Пилипа, де проживала дячина Настя, стояла хата баби Ониньки Гнатівни Полішук. У неї було три дочки. Старша Ганна вийшла заміж за Івана Яковича Діденка, менша Антоніна проживала напроти через дорогу у новоспрудженому будинку з чоловіком Гаврилом Гнатовичем Гончаруком. Він служив ще й після війни і повернувся в чині капітана. Наймолодша Надія одружилася з Олександром Захаровичем Діденком. За їхньою хатою, через потічок, який петляв в саду поміж хатами, стояла садиба Гончарука Гната Терентійовича. Його син Ярослав був від мене набагато старший. Дружив він із Олександром, сином діда Захара. За дідом Гнатом мешкав Саженьук Дмитро Гнатович, брат баби Ониньки. У нього був син Олександр і дочка Анастасія. А за ними, подаль від дороги, стояла хата Бесараба Гната Васильовича. Чотири підряд хати - і в кожній є свій Гнат. А ім'я це має латинське походження - по-нашому означає «невідомий». Проте, їх добре знали.

Ідемо далі. Мало не в притик із дорогою на пагорбі хата Бесараб Ольги Махтеїни, яка проживала з сином Василем та дочкою Катериною. На самому перевалі пагорба була велика хата на двох господарів, де мешкали Котовський Микола Григорович, його дружина Віра Маркіянівна та сестра Котовського, Марина. Тут і закінчувалася наша вулиця. Там, за пагорбом, ми вважали, що то вже інша вулиця, інший куток. А праворуч цього напрямку вулиці, якщо вийти із нашого двору, проживала родина Куяна Семена Євменовича. Він побудувався на тому місці, де раніше був сільський клуб. Після війни перед Куянами і дідом Ригорчиком побудувався Гончарук Гаврило Гнатович. Через невеличкий потічок, яким стікали весняні і дощові води, а влітку він існував у вигляді постійної великої калюжі, проживав Гончарук Сава Терентійович із дружиною Антоніною та синами - Леонідом, Миколою і Геннадієм, Геником, як називали його у селі. З ними я товаришував. Але з Леонідом чомусь

часто не ладив. Їх прозивали «рижими». За кольором волосся вони дійсно були такими. Леонід - ненабагато старший за мене, задерикуватий, хотів мати, як кажуть, авторитет. Я не хотів йому підкорятися, тому часто наші суперечки закінчувалися бійкою. Їхні

сестри Галина і Людмила були меншими за мене. За ними мешкав Бесараб Петро Панасович. Будинок був на двох господарів. У другій половині проживала мати Петра Панасовича. Родина мала трьох дітей. Борис - старший за мене майже на три роки. Анатолій - менший, одноліток із моїм братом Василем. Галина - набагато менша. Із Борисом я здружився ще до школи, а під час навчання постійно товаришували, хоч він був у десятому класі, а я у сьомому. За будинком Бесарабів мало не загубився провулочок, який сповзав до річки. Провулочок від городу Маслюків був зарослий густим колючим непролазним верхолазом, так називали ту рослину, напевне тому, що пролізти справді через його зарості було неможливо, хіба що поверх, тому набагато легше і простіше було обійти той чагарник.

Сусід Бесараба Петра, Михайло Маслюк і його дружина Параска мали чотирьох синів і двох дочок. Степан - набагато старший, був на війні, повернувся з орденом Слави і медалями. Працював у міліції. Катерина і Олена - також старші. Микола - мій одноліток, а Іван та Леонід - менші за мене. З Миколою ми товаришували, якийсь час сиділи за однією партою.

На пагорбі, де умовно закінчувалася наша вулиця, як я зазначав вище, напроти Миколи Котовського проживала Катерина Здоровик. Коли вийти з нашого двору, то праворуч вулиці, що вела на Садоби, також мешкали наші близькі й далекі сусіди. Поруч, менше десяти метрів, проживала до війни сім'я Пасічника Василя Самійловича. А вже у повоєнний час - Гайдай Микола Герасимович із дружиною Ганною Гордівною. Деякий час її рідна менша сестра Анастасія мешкала разом із ними. Гайдай працював у колгоспі на різних роботах, їздовим, а потім на конюшні. Ганна - на рядових роботах. Мали вони трьох дочок - Катерину, Зою і Галину та двох синів - Віктора і Василя.

За будинком Гайдаїв хата Діденка Івана Васильовича та його дружини Параски Мусіївни. У них було шестеро дітей. З Марією і Людмилою, яку й зараз називаю Люсею, дружили, бігали на вулицю, ходили до сільського клубу, пасли череду і білили полотно. Менший син Іван товаришував із моїм меншим братом Василем, вони були однолітками. А Борис, Микола і Володимир були найменшими. На відстані до ста метрів від обійстя Діденків, на невеличкому підвищенні, неподалік дороги, стояла хата Омеляна Устимовича

Саженьюка. Господар працював їзовим. Їзовий - так називали колгоспників, за якими постійно була закріплена пара коней, віз і все необхідне для перевезення різних вантажів і людей. Зазвичай вночі вози стояли у дворі їзового. В його обов'язки входив догляд за кіньми, годівля тощо. Це була відповідальна, складна і нелегка робота. Автомобільного транспорту не було. Віз, або підвода, як називали у селі, був основним і надійним транспортом за будь-якої погоди. Напроти хати Саженьюка основна дорога повертала трохи ліворуч, під гору, а відгалуженням, умовною вулицею, що була широким вигоном, заходила трішки праворуч - до колгоспної кузні і теслярні, які розміщувалися за його двором. У родині Саженьюків було три сини і дві дочки. Найстарший Микола загинув на війні. Степан, набагато старший за мене, став аптекарем. Син Сава років, напевне, на два-три теж від мене старший, але ми здружились, пасли разом корів. Дочки Ольга і Люба - також старші. Дядько Омелян був неабиякою людиною. Любив, звичайно, зайвого випити, був не позбавлений сили. Але з ним було цікаво розмовляти, точніше слухати. Він знав курс історії, яка тоді вивчалася у школі, дуже добре. Пам'ятав усі дати, періоди життя і правління державою всіх царів та багато всього того, що було написано в підручниках.

За теслярнею та кузнею, де збиралося завжди багато чоловіків і не менше дітей, подалі від дороги проживали сім'ї Федченка Василя і Бесараба Дем'яна Юхимовича. До їхніх дворів прямували окремі вузьенькі вулички, огорожені тином. У Дем'яна Юхимовича було чотири дочки: Анастасія, Ярина, Антоніна, Надія та два сини - Василь і Сергій. Я багато разів бував у Бесарабів. Вони мали великий сад. На городі росли солодкі груші, було багато яблунь і вишень. В саду часто гуляли компанією.

У діда Василя Федченка було чотири сини, один загинув на війні, другий був поліцаєм - за наругу над полоненими вони його й розстріляли. Махтей - ненабагато молодший за мого батька, а Степан, напевне, років на шість старший за мене. Я з ним волами орав на полях колгоспу, був і у нього дома. Їхній город, де доспівали смачні ароматні груші, межував із городом Гайдаїв. Найсмачнішими були плоди, коли дозрівали, падали і трохи підгнивали. Стриматися було важко від такої спокуси, тож, перебравшись через сусідський наріз, забігали поласувати гнилицями, ще й набрати в пазухи. Лакоме

місце було і в саду Гайдаїв. Сад довгий, великий і теж межував із городами дядька Івана, тітки Параски та дядька Омеляна. На відміну від інших сусідських садів, які ми з хлопцями знали добре, у саду Гайдаїв росли ранні червоні крупні сливи, яких не було ні в кого із близьких і не так далеких сусідів. Були там і пізні сині тверді солодкі сливи, багато вишень і невелика шовковиця. Щоб відвідати сад, проблем із цим не було. Господарі ще зранку знаходилися на роботі в полі. У деяких дворах за сторожів залишалися старі батьки. Там, звісно, було важче.

У крайній хаті, праворуч від дороги, що найближча до кладовища, неподалік провалля, - так називали місце, де копали селяни пісок і глину, - проживала Тарасюк Наталка з сином Євгенієм. Саду поблизу хати не було, лише в заглибі городу, попід кладовищем, росли високі, густо посаджені вишні та кілька яблунь. До неї часто з дружиною приїздив її брат, військовий офіцер, не в міру огрядний. І ми з хлопцями, коли він проходив вулицею, прилаштовувалися позад нього і йшли, здіймаючи за собою пилюку та розглядаючи його військову форму. Забігали й наперед, щоб подивитися на золоті погони та ордени.

Провалля дійсно носило назву, яка йому відповідала. Що там було раніше, я не знаю, а у сорокові роки, перед війною і після війни, понад кладовищем височів обривистий пагорб. Його підкопували, коли брали пісок чи глину, і пагорб обвалювався. Місцями був обвислий, а місцями пологий. Взимку окремі смільчаки спускалися з пагорба на лижах. Через багато часу, що вимірюється не одним десятком років, пагорб поменшав, і поменшав набагато, навіть не віриться, що сім десятків літ тому спуститись з нього на лижах могли лише відчайдухи, і то не всі.

По ліву руку нашої вулиці, через дорогу, що вела на Садиби, - обійстя Діденка Григорія Мироновича. У селі прозивали його дідом Ригорчиком. Він мешкав із дружиною Катериною Яківною. Родина мала чотирьох синів: Михайла, Леонтія, Миколу, Василя і дочку Олександру, у селі її чомусь називали Лесею. Микола був військовим і рідко приїздив до батьків. А Леонтій із дружиною Мотрею Федорівною облаштувалися на Садибах. Леонтій Григорович був моїм хрещеним батьком. Він і його дружина Мотря Федорівна часто на свята бували у нас в гостях. Своїх кумів відвідували і мої батьки,

звичайно ж, брали і мене. Коли мені ще не було й десяти років, на початку 1944-го після звільнення села від фашистів, хрещеного забрали до армії, і він не повернувся з фронту. З його синами Ярославом і Анатолієм ми дружили. Дочка Галина була найменшою. З Анатолієм з першого класу навчалися разом у нашій сільській початковій школі, з ним закінчили Володарську середню школу і Білоцерківський сільськогосподарський інститут. З Галиною кілька разів спілкувався по телефону.

Найменший син, Василь Григорович, певний час проживав із батьками, бував часто у нас, спілкувався з батьком. Працював шофером на колгоспному автомобілі, не раз брав мене покататися до контори чи на поле, куца він їхав у справах. А звідтіля я повертався

«на своїх», підтюпцем. Гордився тим, що проїхав на машині, переважно у кузові, бувало, що й у кабіні. Потім він одружився, працював лісником. Дочка діда Ригорчика, Леся Григорівна, була заміжня за вчителем Куяном Семеном Євменовичем, який працював у Таргані. Їхній син Анатолій був від мене на кілька років старший, але ми товаришували, часто ходили до діда Ригорчика, гралися у його великому дворі, нишпорили по всіх закутках клуні, полохали горобців, гнізд яких було багато. Купалися у річці. Город діда був довгий, упродовж дороги, в напрямку на Володарку, обгороджений сухими товстими грабовими латами. На городі росли яблуні й груші. Нашу увагу привертала рання висока і вже стара, з кількома зламаними гілками, яблуня. На ній рясно рили неймовірно солодкі червонобокі великі плоди. Залізти на неї не можна було, і Анатолій брав кілька полін, якими ми збивали яблука так, щоб не побачив дід чи баба, які завше були вдома. Окрім усього, у діда Ригорчика ріс великий горіх аж на краю городньої ділянки, на межі з городом діда Захара. Горіх той, напевне, ніколи не дозрівав. Його починали тривожити мало не всі хлопці вулиці ще зазелену, тож лущитися було нічому. Посеред городу ріс продовгуватий високий кущ калини. Анатолій проживав у хаті, недалеко від річки. Поблизу хати зміїлася стежка, яка вела до вулиці, що спускалася до річки, і до вулиці, яка була ненабагато коротшою, у напрямку до моїх діда і баби. По закінченню школи Анатолій поступив у військове училище, став офіцером.

Не так далеко, за хатою діда Ригорчика, поближче до річки, стояла хата Діденка Захара Якимовича, діда Захара. Він проживав із

дружиною Мартою. Мали Діденки п'ятеро дітей. Старший Степан був ровесником мого батька. Дочки Олександра (у селі називали її Манею), Марія, Антоніна і син Олександр.

Марія працювала тривалий час учителем у Надросівській школі. Вона передала любов до вчительської професії своєму синові Анатолію. Анатолій Іванович більше трьох десятків літ працює директором Тарганської школи. Я часто спілкуюся з ним, правда, по телефону. Він мені допоміг пригадати багатьох односельців, кого я називаю у своїх спогадах, надав фотоматеріали, за що я йому щиро вдячний.

*Марія Захарівна
Діденко. 1969 рік.*

Від хати діда Захара стелиться широка піщана дорога: двома руками вона сходилася до річки і створювала трикутником невеликий вигін. Майже в кутку цього вигону, трішки вглиб від дороги, стояла паралельно дорозі хата баби Євдокії. А над самою дорогою, під грушею, була неглибока криниця. З хлопцями забігали натрусити її плодів. Старші говорили, що груша була прищеплена на вербі, і це нас приваблювало.

Далі, за обійстям Галини Юхимівни Бесараб, мешкав Островський Степан Митрофанович. Він довгенько шоферував у Володарській МТС на бензовозі. З моїм батьком був у товариських відносинах, часто гостював у нас із дружиною. Коли я навчався у Білій Церкві, багато разів він виручав мене, підвозив чи до села, чи до міста. У їхній сім'ї було четверо дітей. Дві дочки - Антоніна і Міла і сини - Станіслав і Володимир. Антоніна була ненабагато меншою від мене, водили, як мовиться, одну компанію.

Поруч із Островськими проживав Бесараб Іван Федорович із дружиною Галиною. З їхнім сином Миколою ми були майже однолітки. Дочки, а їх було дві, були менші. За Іваном Федоровичем прилаштувалася садиба Віктора Вікторовича Дроздовича. У Володарській МТС він завідував майстернею. Його дружина, Воля, працювала на сепараторному пункті. Мали двох синів і дочку. Сини

Дроздовичів: Леонід - майже мій одноліток і трохи менший за мене - Василь.

На розвилці дороги, що повернула ліворуч від основної, проживав Гончарук Андрій із дружиною Секлетою. Їхня старша дочка Віра була років на три старша за мене. Ми разом ходили в колгосп на роботу, скиртували солому, працювали біля молотарки. Та й вечорами вся наша багаточисельна і різношерста вулиця збиралися в основному на вигоні біля криниці або біля умовного приміщення клубу.

*Андрій Гончарук.
1939 рік.*

Андрій Гончарук - недалекий сусіда і товариш мого батька. Вони були разом на фронті, воювали з фінами у 1939 році в одному підрозділі. Батько розповідав про їхню службу і армійські пригоди. У моєму архіві збереглася його фотографія того періоду. По війні у село не повернувся.

За Гончаруками проживав дід Маркіян Пташніченко, а в кінці вулиці стояла хата його сина Антона Маркіяновича та його дружини Тетяни. Вони мали дочку Ніну і сина Олександра. Олександр народився у 1941 році, коли йшла війна. І коли я з матір'ю в якихось справах заходив до їхнього подвір'я, де хата, пригадую, була під бляхою, викрашеною темно-червоною

фарбою, то тітка Тетяна сказала, що її сина звати так, як і мене - Олександром. Я це теж запам'ятав.

За Пташніченками мешкала Гончарук Варка. Часто чомусь саме там збиралася наша вулична компанія. Її дочка Ганна була однокласницею, практично одна з дівчат, що брали участь у наших дитячих заходах. Їхня хата була чи видавалася високою, бо стояла над городами, що похило спускалися до луку, де сіножаті і річка Тарган. Понад річкою, від села, через високу і круту греблю, бігла вузька стежка, протоптана серед високих запашних трав, серед яких було багато квітів жовтих кольорів. Стежка перетинала невеличкий потічок, перекладений товстим настилом гілля. За потічком росли молоді гіллясті вільхи. Стежка, що тягнулася над річкою, виходила на Садиби, під великим пагорбом, де була

крайньою хата Гульченків. Праворуч від стежки, через потічок, перекинуто товсту вербову дошку, такий собі місточок-кладка. А за кладкою стежка понад потічком розходилася двома гілками до школи і на шлях до ферми. Ліва - проходила понад вільховим лугом, що зеленів ліворуч у напрямку до школи, а праворуч, майже до школи, розпростерся старий колгоспний сад, де росли великі яблуні і груші. А права гілка стежки, в напрямку до школи, йшла понад городами і лугом, що були праворуч, а ліворуч - аж до школи - був сад. Ця пряма дорога часто виручала всіх дітлахів нашої вулиці. Проте, нею можна було дістатися до школи тільки влітку, за сухої погоди, чи, в крайньому разі, коли замерзало і було небагато снігу. А ранньої весни чи дощової осені добиратися було важко, собі дорожче.

Праворуч від вулички, що була тупиковою і закінчувалася перед подвір'ями Пташніченків і Гончарук Варки, крайньою від головної дороги стояла хата Пасічника Петра Микитовича. Господар, високий, худорлявий чоловіча, працював у Володарці в системі споживчої кооперації. Ми не дуже розуміли, що то воно таке, але коли він з'являвся, притихали і старалися швидше залишити його обійстя. Він проживав із дружиною Тетяною. Мали Пасічники синів - Станіслава і Миколу та дочку Зою. Станіслав був симпатичний, кругловидий, але німий, хоч усе розумів із півслова. Бувало, прилаштовувався до нашої компанії.

За будинком Пасічників, у глибині, неподалік контори колгоспу, проживав дід Самійло Пасічник. На самісінькому пагорбі, ліворуч, усамітнилося невелике приміщення, яке за різних часів слугувало і за контору, і за приймальний молокопункт, було клубом і дитячими яслами, розміщувався там і сільський магазин.

За спинами хат Пасічників пролягала вузька стежка - вуличка, і там, у її кінці, проживав Діденко Іван Якович із дружиною Ганною. Тітка Ганна була дочкою баби Ониньки. І коли приходила до неї, відвідувала завжди й нас, аби погомоніти з матір'ю. І тітка Ганна, і дядько Іван, так ми в селі називали старших, бували у нас на святах серед інших гостей, коли збиралися всі до купи. Сім'я була багатодітна. Три сини - Анатолій, Роман, Дмитро та чотири дочки - Лідія, Віра, Анастасія і Тетяна. З їхнім старшим сином Анатолієм ми були шкільними друзями. Пасічник Анатолій, він і я майже щодня знаходили причину, аби зустрітися і погуляти.

Поруч проживав дід Анатолія Пасічника - Самійло, де ми часто смакували пироги або вареники, якими пригощала нас бабуся Анатолія. Дід Самійло читав велику товсту у темно-коричневій шкіряній оправі книгу, що лежала на столі. Книга була завжди розкрита, і ми дивувалися, які там були незвичні літери і малюнки, але те нас не приваблювало.

У нашій компанії були й дівчата: Ярина і Антоніна Бесараби, дочки Дем'яна Юхимовича Бесараба, Ганна Поліщук. Приєднувалися й інші хлопці з вулиці - і менші, і старші: Микола Бесараб, Леонід Гончарук, Микола Маслюк, Льонька Гончарук-Савків із меншим братом Геником, так тоді його звали, Сава Саженьюк... Серед дівчат - Ярина, бойова, з хлопчачими поведками, ні в чому не поступалася хлопцям. Грали в піджмурки, носило нас, де тільки заманеться, було всякого. Цією компанією, щоправда, не всі, коли підросли і були вже школярами, ходили до церкви у Ожогівку святити паску. Не скільки святити, як була можливість з дозволу батьків погуляти цілу ніч. Ми залазили на дзвіницю, по черзі охороняли корзини з пасками, які склали у кутку, і переживали, аби не прогавити передсвітанкове дійство. І це нам вдавалося. Перед ранком стояли разом з усіма на куценькому вигоні, де батюшка здійснював обряд освячення паски, окропив кошики і нас холодною водою, що не зовсім для нас було бажаним. Вже як сходило

сонце, росяною стежкою поверталися додому веселі, лише переживали, щоб не побачив хтось з учителів. Особливо директор. Яків Степанович Щербина був строгий, з вусами, ходив із жовтою покрученою палицею, яку давав окремим нюхати за провину, щоб знав, як пахне.

Сучасний вигляд храму.

Про час спорудження храму свідчить напис в напрестольному Євангелії: «Во вновь выстроенную, в селе Ожеговка Тарашанского уезда Киевской епархии, деревянную церковь во имя Покрова Пресвятой Богородицы пожертвовал сие св. Евангелие, живущий в подведомой Киево-Печерской Лавры Китаевой пустыни, игумен Илларион Шубин, месяца октября, 15 числа 1884 года».

Звернув увагу на дату. Рівно півстоліття була та подія до мого дня народження.

На невеличкому вигоні, що утворився поміж основною дорогою і широким двостороннім розгалуженням вулиці, майже в його центрі, недалеко від будинку Пасічника Петра Микитовича, була криниця. Тут завжди збиралися малеча і підлітки, такі собі вечорниці нижчого за рівнем ступеня. До вечорниць вищого ступеня ми ще були малі. Це буде пізніше. Майже кожного вечора сюди збігалися. Дітвори було багато. Традиційно впродовж багатьох років справляли свято Івана Купала. Починали святкувати занадто малими, але поступово, рік за роком, підростали. Під час підготовки до свята і при його проведенні компанія була набагато більшою. Сходилися дівчата і хлопці з ширшої округи. Приходили і старші. Ще заздалегідь невеликими групами (це були здебільшого найближчі сусіди) плели вінки з різних квітів, робили качани з червоних вишень. Зрубували і притягали до криниці вербу, прикрашали її. Навколо неї дівчата водили хороводи. Я не можу тепер пригадати, хто це все організовував, дорослих серед нас не було. Найголовніше брали на себе дівчата. Проте добре пам'ятаю, що Ніна, моя двоюрідна сестра, посилала мене рвати вишні, і неодмінно з хвостиками, а дівчата на веранді в'язали з вишень качани, плели вінки, приміряли їх, складали до корзини. Готувалися протягом кількох днів. Кульмінаційна подія свята: всі накидалися на вербу, ламали її, зривали вінки і вишневі качани і гуртом, з галасом і піснями, йшли до річки. Кидали гілки і вінки у воду і спостерігали, куди попливе вінок. Вірили, що саме звідтіля буде наречений чи наречена. І не зважали, що річка тече постійно в одному напрямку - на Логвин, до Росі. Народна традиція. Вона передавалася з давніх часів, від покоління до покоління, коли наші предки вірили в сили природи: Сонце, Вітер, Вогонь, Дощ та інші природні явища. Ми й дотепер віримо в їхню силу, хіба що по-іншому.

Дітлахи того повоєнного, складного і важкого періоду були раді будь-якому святу, щоб відчуті радість, задоволення від побаченого, почутого, від спілкування. Відзначали всі свята, не усвідомлюючи їх ролі і значення. І в тому, мабуть, мали перевагу, в тому відчувалася дитяча радість.

Через певний час, починаючи з третього класу, центр зустрічей з вигону від криниці перейшов на Ляхецьку, де мешкали Олександр Котовський, Оля Пасічник, Аня Тарасюк, Ліза Федорчук, Галина Дудузіньська, Віра Тишук та інші. Там було більше однокласників і однокласників.

Починаючи з п'ятого класу, коло інтересів і спілкування розширилося. Налагодилися зв'язки з хлопцями з Володарки, Загребелля. І я ще менше став бувати на нашій вулиці. Частіше - у Володарці. З п'ятого класу ми навчалися не в одному класі. Усіх нас із Надросівки розподілили по різних класах. Сім класів я закінчував у 7-Б разом із Анатолієм Діденком, Олександром Павленком, Ганною Поліщук, Вірою Тишук.

А.Діденко.

О.Климов.

О.Павленко.

Г.Поліщук.

В.Тишук.

По закінченню семи класів до восьмого із села пішло нас усього четверо: Анатолій Діденко, Оля Пасічник, Віра Тишук і я. За різних обставин більшість не продовжили навчання. В основному через матеріальні, окремі, можливо, за інших причин. Потрібно знати і таку деталь: 26 жовтня 1940 урядом було введено постанову № 638 «Про встановлення платності навчання в старших класах середніх шкіл і у вищих навчальних закладах СРСР і про зміну порядку призначень стипендій». У 8-10 класах і у вузах запроваджувалося навчання із встановленим розміром річної оплати. У столичних школах це коштувало 200 карбованців, у провінційних - 150, а за навчання в інституті вже доводилося викладати 400 карбованців у

Москві, Ленінграді та столицях союзних республік і 300 - в інших містах. Для осмислення: середньомісячна номінальна зарплати трудящих у 1940 році складала 338 карбованців.

Плата за навчання в старших класах середніх шкіл і вузах СРСР була скасована постановою уряду 10 травня 1956 року. Система безкоштовної освіти, як дехто вважає, мала важливу позитивну рису: студента-нездару чи ледаря можна було відрахувати за неуспішність.

Про умови здобування освіти в ті часи можна говорити багато. Навчатись міг кожен, хто бажав. Адже воно було безкоштовним. Звичайно, витримували великі конкурси. Основним критерієм вступу до вузу були знання - це кожен підтвердить, хто тоді навчався. Якщо й були відхилення, то незначні. Про нинішні умови вступу і навчання говорити не буду. Для дітей багатих батьків - доступне все. Один мій знайомий говорив, що сьогодні майбутнє належить дітям, і всі вже знають їхні прізвища.

По закінченню у 1953 році десяти класів до інституту поталанило потрапити мені і Анатолію Діденку. Ми витримали конкурс - майже десять чоловік на одне місце - і були зараховані до першого вересня 1953 року студентами агрономічного факультету Білоцерківського сільськогосподарського інституту.

*Анатолій Леонтійович, Борис Андрійович
і Василь Андрійович Діденки.*

Провчилися п'ять років. У квітні 1958-го отримали дипломи: стали вченими агрономами і були направлені на роботу. Анатолій - на захід України, у Рівненську область, а я - на північ, у Сумську. З товаришем, з котрим, здобуваючи знання, пройшов пліч-о-пліч п'ятнадцять років, розлучились. Дитинство, що пройшло в нашій сільській школі, залишило глибокий слід, який не згладжується в пам'яті і тривожить споминами. Доля моя склалася так, що я ніби не так далеко і забрався, але рідко бував у рідному селі.

І на старості залишився далеко від нього. Та як писала геніальна Леся Українка: «А в серці тільки ти, єдиний мій, коханий рідний краю!» На жаль, у житті не завжди буває так, як цього хочеш. Куди б не закинула доля, та, як мовиться, запах диму з рідного краю має бути завжди з тобою. Напевне, мандрівка спогадами в минуле, до рідного села має духовні витoki і спонукає кожного з нас так часто пригадувати дитинство, рідний край, коли ти від нього далеко. А ось іще кілька журливих поетичних рядків:

*Розлетілися всі, хто куди:
Хто дипломи, хто гроші шукає.
Як в нас кажуть: «З роси і води»,
Шкода лиш, що село вимирає.*

Проїшло багато часу. Залишилися спогади.

В уяві птахом пролетів над своїм рідним селом і пригадав те, що було колись давно. Прогулявся стежкою через ліс, де мало не щодня колись ходив, завернув на вулицю Ляхецьку, як називали її селяни, що носить назву Будьонного, вийшов на вулицю Калініна, де й тепер стоїть батьківська хата. Посидів біля криниці, випив

смачної холодної води. Дитинство. Немов це було вчора. Походив берегами річки Тарган, постояв на високій і крутій греблі, що колись тримала неслухняні хвилі великого ставу, а вода рухала дерев'яні лопасті млина.

Спустився з крутої греблі і подався стежкою лугом, понад річкою, через потічок, повз молоді високі вільхи, і піднявся на пагорб, на окраїну села, що мала назву Садиби. Вийшов на широку вулицю, зарослу зеленим споришем, а там повернув направо. Зупинився у тіні під ялинами, якими була обсаджена школа, заглянув у її вікна і помандрував далі. Минув великий колгоспний двір, побував біля ферм, великої комори, де зберігалося зерно, зайшов до кузні. Ледей помітний димок над вугіллям, яке жевріло у горні... Легенько вдарив молотком по ковадлу. Пригадав голос молотка, яким може володіти тільки він один, звернувшись до ковадла. Запам'ятав його, дзвінкий, мелодійний, відтоді, коли днями не виходив із кузні, сторожуючи за хворого батька у колгоспному саду. Тяжів до ковальської справи. Постояв біля кузні, оглянув велику територію колгоспного двору. Ген було видно ліс, а там перед ним, праворуч, Лиса гора - в невеликих кущах, порита глибокими норами. За нею, понад лісом, вузька дорога між ровом, яким обнесений ліс, і полем. Дорога веде вниз, до закуття лісу, де росла молода, струнка і густа висока грабина, де часто з Борисом Бесарабом після теплих літніх дощів збирали гриби. І, переповнені радістю, що набрали повні кошики щонайкращих білих грибів, йшли селом, щоб нас неодмінно побачили і позаздрили.

Чисте, безмежне, високе блакитне небо над моїм селом. Ще хвилику помилувався незабутньою красою його окраїни і через сад, повз ряди антонівок, папіровок і пепенок, через баштан, рясно встелений кавунами і динями, мимо кущів, на яких рясніли червоні помідори, вийшов на стежку, що веде на Ляхецьку. Ліворуч - одинока невеличка хатина з протоптаною до неї стежкою. Праворуч - густий високий терен, що половою простягнувся більш ніж на півсотню метрів поміж городами Гайдаїв і Дем'яна Бесараба. А там, зовсім близько, - батьківська хата. Ще росте кілька берізок, які виділяються над червоно-вишневою покрівлею. Від дороги, що пролягла на Ляхецьку, звернув праворуч, а там, понад кущами бузку, недалеко від хати Котовського Миколи Григоровича, втрапив на вулицю.

Праворуч вулиця прямує до батьківської хати, ліворуч - на Володарку.

А прямо - вуличка, якою колись босоніж часто бігав до діда Софрона і баби Уляни. Ще трохи, і попід двором однокласниці Любові Петрівни Бесараб повернув ліворуч у вузьку й недовгу вуличку, а там - ще ліворуч, і вийшов на широку вулицю. Стоїть на вигоні глибока криниця. Поруч - дідова хата, невелика клуня. Підійшов. Багато що ожило в пам'яті. Та то лише спогади. Спогади. Далекі спогади. А насправді все змінилося. Багато того, що бачив в уяві, вже немає, важко в це повірити. Багато збігло води у річці Тарган. Не впізнати і її берегів.

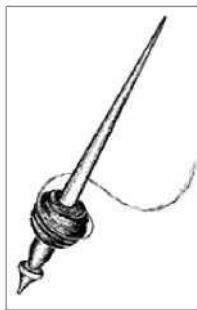
Стала низькою, не так, як колись, гребля. Змінилося село, будівлі, вулиці. Незнайомі вже люди проживають тепер у ньому. Та в пам'яті не згладжується та моя сільська вулиця з великою посеред дороги, напроти хати дядини Насті, майже під городом діда Ригорчика, грузкою калюжею, що рідко висихала і в спекотне літо.

Багато що відкриє пам'ять. Чомусь пригадалося, як із матір'ю мочили коноплі. Відчув той запах вимочених конопель, від яких довго не змивалися руки. Я вирізаю дерен, подаю матері, а вона вклала його на коноплі. Клади дерну багато, аж поки коноплі не покривались водою. Пригадалося, як працював на Сумщині, у районі, де вирощували коноплі на великих площах. Завод із переробки конопель зберігся ще і в семидесятих роках. А чи знають сьогоднішні діти, яким було наше ставлення до конопель. Занехали тепер цю культуру. Не міг тоді й подумати, що мине не так багато часу і за вирощування конопель будуть судити. У ті часи могли засудити керівника колгоспу за те, що недосіяв до плану цієї цінної технічної культури. Що коноплі будуть знищувати, уявити цього не можна було.

Коноплярство для нас, а тим більше для старших поколінь, вважалося важливою галуззю. Правда, був льон, але його у нас вирощували дуже мало. У більш ранній історичний період, як зазначається в багатьох історичних джерелах, насіння конопель було чи не єдиним доступним джерелом харчування. Здавна під словом «каша» мали на увазі блюдо, приготовлене з насіння конопель. З часом крупу із конопель замінили крупи із проса, гречки, ячменю і вівса. Олія з насіння конопель вважалася найсмачнішою, мала приємний аромат. Дома мати часто підсмажувала насіння конопель, розтирала його в макітрі на муку, добавляла трішки води, солі і

заливала цією приправою пампушки, здобрювала борщ. Салат із огірків і редиски поливала зеленуватою пахучою конопляною олією.

Було це за моєї пам'яті. Тож вирішив написати про те, чим для мого покоління, для наших дідів і батьків, були коноплі. Скільки нелегкої праці віддано їм! Коноплі сіяли на кращій ділянці городу. Заввишки вони були в ріст людини, а то й вище (пам'ятаєте, як посівальники ще й сьогодні бажають, щоб «коноплі росли до стелі»). У липні-серпні вибирали плоскінь, чоловічі рослини, пилок квітів яких запиляв жіночі рослини - матірку. Зв'язували плоскінь у невеликі снопи, сушили і замочували. Жіночі стебла (матірку) збирали під осінь, в'язали у снопи, сушили, обмолочували насіння, а стебла замочували. Полову зсипали на горище, щоб не заводилися миші, і захищала вона стелю на випадок пожежі. Вимочене зерно сім'я зберігали для виготовлення олії і як посівний матеріал на наступну весну. Замочували коноплі переважно в річці, придавлюючи дерном. Плоскінь від матірки вимочувалась десь на тиждень швидше, вона була тоншою, ніжнішою. Вимочене перемивали, виставляли на берег, висувували і білили на сонці. Після сушіння тіпали - відділяли кострицю від волокна. Снопи ділили на кілька частин, стебла ламали, тіпали об стовп або об лату тину. Потім м'яли на бительні і на завершення - терли на терниці. Опісля тіпали на гребні, вирівнювали волокна. Потім волокна складали у повісма,

Веретено. Прядильниця за роботою.

ще називали їх куклами. Сама форма складеного і скрученого волокна була подібна до дитячої кукли, в яку брали потрібну для цього кількість волокна прядива. З кукол для грубого прядіння вичісували клоччя дерев'яною гребінкою та щетинною щіткою. А якісне прядиво йшло на якісні тонкі нитки. З їх ткали полотно на сорочки, штани, тонкі рушники. Робили нитки, простіше кажучи - пряли, при допомозі веретена або прядки. Випрядені нитки змотувалися з веретена чи з катушки прядки на мотовило.

Мотовило.

Прядка.

Клубки.

Рубель і качалка – такими нескладними пристроями прасували домоткане полотно.

На мотовилі відраховували тридцять ниток, перев'язували для рахунку. З мотовила нитки змотували у клубок. З клубків - на снівницю. Все це робилося для того, щоб були рівні за розміром відрізки ниток у мотках, коли їх заправлятимуть у ткацький верстат.

Можна було передбачити, скільки вийде метрів домотканого полотна. Зняту з снівниці пряжу, яку називали основою, обробляли. Її золили, парили, прали, сушили, виморожували, щоб нитки були м'якими, ніжними. А потім красили, коли бажали виткати рядно з кількох кольорів. Знову мочили, фарбували, пряли і сушили. І все це переважно робили взимку. Всю цю технологію я добре вивчив. Чого не знав чи не вмів, підказувала мати. Допомагав і коноплі вибирати,

і замочувати, і молотити, і м'яти на бительні та терниці. І відраховувати, і перев'язувати нитки на мотовилі. Власне, робив усе. Складна технологія. Однієї нитки веретеном чи прядкою потрібно було напярсти кілометри. А вся решта роботи, яку перерахував? Ще й як втомлюєшся. Та що вдієш... У поті чола працювали тоді наші незабутні і святі матері. І доба мала 24 години, як і тепер, не змінилася. Тільки ж чуєш від багатьох, що час, мовляв, швидко летить. Як би він не летів, все одно у хвилині шістдесят секунд, а в годині шістдесят хвилин. І повів я розмову на цю тему не для того, щоб пригадати технологію виготовлення ниток та полотна. Хоча і це не зайве.

Аналогічні приклади можна навести в будь-якій галузі. Розмірковую для того, щоб молодь зрозуміла, наскільки більше, в десятки разів, працювали раніше. Щоб зрозуміла, які ми маємо резерви, аби їх використати на творення в нових умовах, в умовах технічного прогресу, в умовах нових технологій. Непоодинокі приклади, коли сьогодні фізично здорові молоді люди, в місті чи у селі, тільки тим і займаються, що полощуть у помиях керівників - вони, кажуть, нездари, недоумки і т.і. Справді, вони є різні. Не все так, як би хотілося, та коли ми всі будемо говорити тільки про погане, про поганих, воно так і буде. А якщо трішки помовчати і дати оцінку собі, і запитати себе, що особисто зробив, щоб стало краще. Не виправдовуватися на зразок «моя хата скраю», а осмислити: «що від мене залежить», хоча б подумати. Адже чисто не там, де прибирають, а там де не сміять. Які в нас великі резерви і можливості? Якщо продовжити розмірковувати далі, не зайве пригадати, що, окрім сказаного вище, у кожному дворі була корова, теля, поросля, і не одне, птиця, город, сад - усього не перерахувати. І все це трималося на руках наших матерів. МАТЕРІВ! Окрім того, щоденна нелегка робота в колгоспі. Сапували гектари цукрових буряків, в'язали за косарями снопи жита, пшениці, гречки чи проса. Потім все це звозили підводами і складали у скирти, молотарками молотили. Копали вручну буряки, вантажили цілодобово і возили на завод кінними підводами. Доглядали за колгоспним поголів'ям. Працювали на токах, заготовляли насіння, сіяли озимі і ярові. І найголовніше: діток у переважній більшості сімей було і п'ятеро, і більше. І вечорами влітку на вулицях лунали пісні, а взимку сходилися жінки до котроїсь із сусідок - вишивали, пряли, ткали. Все це було. Було, я тому свідок.

Не хочу вдаватися до порівнянь із сьогоденням. Чи добре тоді було, чи погано... То вже інша справа. Я передаю те, що було в реальності. Все змінилося, змінилося на краще. Змінилося невідомо. Достатньо і цього спомину, щоб задуматися над тим, як ми жили, а можливо, і що нас чекає. Щоб добрими словами згадати наших дідів і бабусь, батьків і матерів, сестер і братів, наших односельців і віддати їм належну, незабутню і глибоку шану. Вони своєю невтомною працею проклали нам шлях до сьогодення. Вони. І про це варто пам'ятати кожному.

Я спробував відтворити схему вулиць, провулків і дороги, яка проходила через село з Володарки на Ожогівку приблизно в кінці другої половини сорокових років ХХ століття.

На схемі показано одну будівлю - хату, будинок, тобто місце проживання. Звичайно, в переважній більшості дворів було кілька різних споруд, окрім хати. Фотознімки будівель тих часів умістив для правнуків, щоб вони мали уяву про те, як жили у селі близько ста років тому. Ще й тепер можна деінде побачити хатинку чи клуню, але це виняток.

Хата.

Клуна.

У деяких дворах хліви і клуні були різних розмірів. Так, як і хати, де під одним дахом був і хлів, який мав окремий вхід, де утримували худобу й птицю. Пригадую хати, у яких вхід до хати і до хліва був через одні двері.

Подекуди половину хати займало підсобне приміщення. Нерідко та половина хати, де розміщувалась худоба, за кольором була рудою, небілена. Свідомо вживаю слово «хата», бо то дійсно були хати, в переважній більшості - селянські хати. Тоді й казали - «хата»,

«будинок» - було маловживаним словом. Заздрили хатам під черепицею чи бляхою. Такі в основному будувалися пізніше, коли покращувався матеріальний стан сім'ї. Були непогані будівлі. Село наше мало вигляд не гірше районного центру, та й решти сусідніх сіл. Було невелике, тому всі знали один одного, а найбільше, звичайно, сусідів. Пам'ятали народну примовку про те, що ближні сусіди кращі за далеких родичів; що без брата проживу, а без сусідів ні. Мудро. Кожен у цьому переконався. Сусід був у ті часи надійною людиною, на яку в усьому покладалися. Як, до речі, й дотепер.

Пригадалися віршовані рядки поета Олексія Терна:

*Добре, як добрі сусіди -
Не страшні тоді нам біди.
Більше сусід, як рідня,
Бо здибаємось щодня.
Треба солі чи олії,
Чи обговорить події,
Що відбулися недавно...
Переходять вони плавно
У тривалі посиденьки,
Бо хтось спік вже солоденьке:
«А може, поп'ємо чаю?
Я сьогодні пригощаю!»*

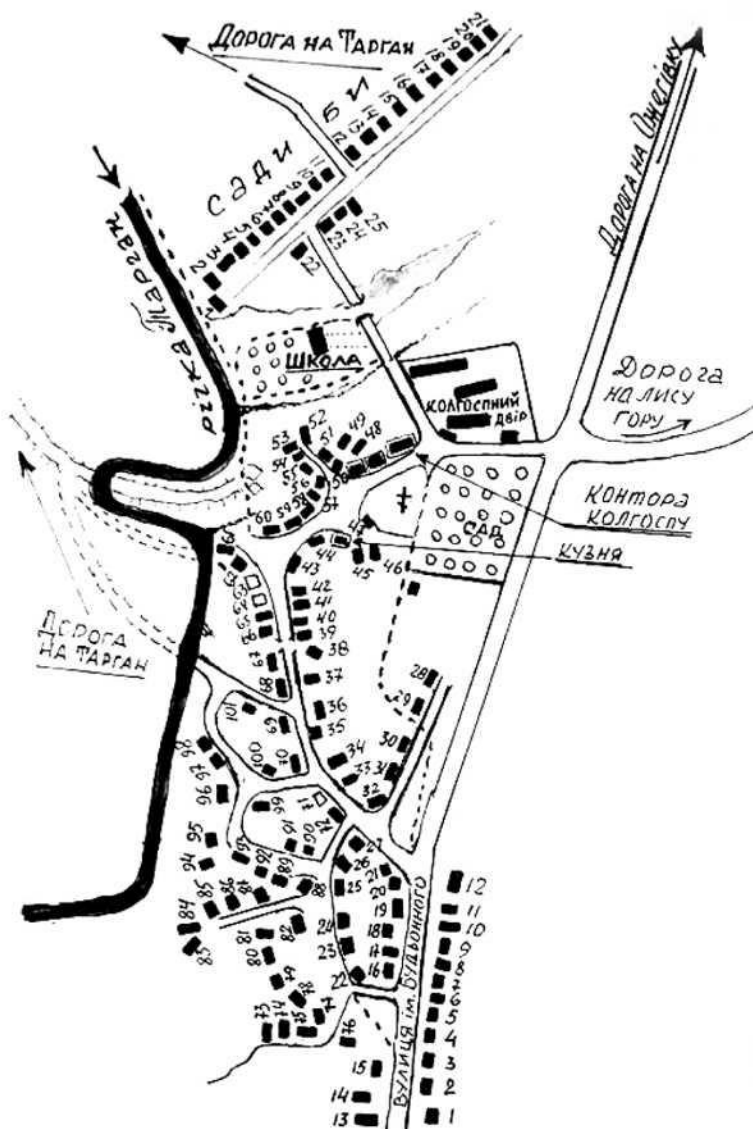
Чи не так буває, коли добрі сусіди?

Я не пам'ятаю випадків, щоб у ті часи, про які пригадую, пропадало щось із двору, у когось щось украли. Хоч і не все було ідеально. Казали ж, що в сім'ї не без виродка. Але тоді ключ від хати лежав або висів, прихований так, що не було потреби його довго шукати. Уважно придивися і здогадаєшся, де він є. Дехто просто закладав за защіпку якийсь пруток: свідчення того, що господаря немає вдома. Можливо, я помиляюся, минуло так багато часу, більше семидесяти років, і дивився на все те дитячими очима. Але переконаний, при різноманітті тих відносин між сусідами, вони були зовсім інші. Десь я прочитав, що опале листя горить значно краще, коли у сусідів за парканом сушиться білизна. Було щось, напевне, і в ті часи. Були різні сусіди, різні виникали обставини. Життя є життя.

Сварилися. Проте, попри всі негаразди, було, є і залишиться назавжди те, що нас об'єднує: добрий сусіда - найближча родина.

На селі це було особливо помітно. Будувалися і проживали односельці в моїй рідній Казимирівці, перейменованій на НАДРОСІВКУ в будинках, як зазначено нижче. Так запам'яталося мені розташування хат по вулицях, провулках і кутках. Звичайно, є відхилення. Проте, можна пригадати, де жили наші рідні, близькі, власне односельці. Щоб надовше збереглася про них пам'ять, пригадуючи, де вони мешкали.

**План-схема
розміщення дворів і вулиць села Надросівка на кінець
40-х років XX століття**

Коли йти з Володарки, то направо по вулиці, що носить назву Будионного, проживали:

1. Капканець Ванда
2. Пулинська Тетяна
3. Дудузіньський Петро
4. Федорчук Олена
5. Байков Михайло
6. Чадюк Станіслав
7. Новацький Юзеф
8. Федорчук Михайло
9. Федорчук Уляна
10. Пасічник Антон Самійлович
11. Мартинюк Євдокія
12. Сухаревський Охрем
13. Змісвець Михайло Тарасович
14. Федорчук Пелагея
15. Федорчук Микита
16. Євдокія _____
17. Дудузіньський Віктор
18. Діденко Степан Захарович
19. Котовська Фросина Митрофанівна
20. Духневич Давид
21. Новацька Уляна
22. Федченко Ярина
23. Білоус Паша
24. Федорчук Степан
25. Федорчук Федір
26. Федорчук Дунька
27. Діденко Григорій
28. Тарасюк Боніфат
29. Федорчук Остап
30. Пасічник Катерина
31. Слогоцьких _____
32. Чадюк Марина
33. Котовська Галина Сергіївна
34. Котовський Микола Григорович, сестра Марина Григорівна
35. Бесараб Ольга Махтеївна

36. Бесараб Гнат Васильович
37. Сажанюк Дмитро Гаврилович
38. Гончарук Гнат
39. Поліщук Онинька Гаврилівна
40. Климова Анастасія
41. Климов Василь Дмитрович
42. Гайдай Микола Герасимович
43. Діденко Іван Васильович
44. Сажанюк Оліян Устимович
45. Федченко Василь
46. Бесараб Демян Юхимович
47. Тарасюк Наталка
48. Пасічник Самійло
49. Діденко Іван Якович
50. Пасічник Петро Микитович
51. Діденко Василь
52. Гончарук Варка
53. Пташніченко Антон Маркіянович
54. Пташніченко Маркіян
55. Гончарук Андрій
56. Дроздович Віктор Вікторович
57. Бесараб Іван Федорович
58. Островський Степан Мартинович
59. Бесараб Галина Юхимівна
60. Євдокія _____
61. Діденко Захар Якимович
62. Діденко Григорій Миронович
63. Огородник Людмила Іванівна
64. Сувак Михайло Микитович
65. Гончарук Гаврило Гнатович
66. Куян Семен Євменович
67. Гончарук Савка Терентійович
68. Бесараб Петро Панасович
69. Маслюк Михайло
70. Здоровик Катерина
71. Федченко Петро Софронівч
72. Федорчук Володимир

73. Федченко Філімон Павлович
 74. Федченко Павло Тарасович
 75. Линчак Іван
 76. Федорчук Григорій
 77. Короленко Параска
 78. Гаврилюк Ганна
 79. Оберемчук Іван Ісакович
 80. Федорчук Настя
 81. Пасічник Марія
 82. Федорчук Сергій
 83. Гончарук Марта
 84. Гаврилюк Євдокія
 85. Духневич Іван
 86. Духневич Олексій Григорович
 87. Духневич Василь
 88. Сухаревський Василь
 89. Саженьюк Степан
 90. Федченко Єлизавета Софронівна
 91. Федченко Софрон Тарасович
 92. Хмелівський Іван
 93. Адаменко Юхим
 94. Поліщук Ядвіга
 95. Тарасюк Талимон
 96. Духневич Іван
 97. Липська Павліна
 98. Шиманська Степа
 99. Бесараб Петро Дмитрович
 100. Здоровик Олександр Ананійович
 101. (прізвище невідоме)
- Між дворами 97-98 проживали батьки Шиманської Степи.

На Садибах будівлі розташовувалися по прямій і довгій вулиці, в основному по один її бік. Якщо брати в напрямку від річки, то ліворуч до війни крайня хата над пагорбом була Гульченків. А після війни над самим пагорбом побудувалася Бернатович Г.С., яку направили на керівну посаду у село. Вона працювала головою колгоспу, головою сільської ради.

Вулиця із села, що йшла на Садиби і далі на Тарган, підходила перпендикулярно до вулиці Садиби й виходила напроти хати Павленка Григорія. На Тарган дорога повертала ліворуч за хатою Івана Кривошея. А по праву руку, як іти від річки, була хата Гончарука

Сидора - крайня над дорогою, що йшла до центру села. За ним через дорогу мешкали Павленко М.М., Діденко О., Дарманська Г.Г.

Розташування дворів по вулиці на Садибах:

1. Бернатович Ганна Степанівна
2. ГульченкоДанило
3. Бесараб Іван Матвійович
4. Бесараб Арсеній
5. Пасічник Василь Самійлович
6. Гончарук Федір Гаврилович
7. Сідоров Михайло Іванович
8. Острівський Леон
9. Павленко Григорій
10. Духневич Андрій Григорович
11. Кривошея Іван
12. Горпенюк Анастасія Михайлівна
13. Пулинська Ольга
14. Бесараб Яків
15. Діденко Денис Гаврилович
16. Діденко Мотря Федорівна
17. Скрицький Панас
18. Дудузінський Стас Миколайович і Дудузінська Марина Оверківна. Будинок на дві сім'ї
19. Гончарук Григорій
20. Гончарук Герасим Терентійович
21. Гончарук Мотря
22. Гончарук Сидір
23. Павленко Марія Минівна
24. Діденко Олександра
25. Дарманська Ганна Григорівна.

За перебігом часу важко пригадати окремі імена, прізвища, особливо по батькові. Тоді були поширені для вжитку слова

«тітка», «дід», «баба», з влучними епітетами вуличних додатків, що їх мали у селі майже всі. Нічого в тому дивного не було - сільський звичай. Вони й тепер, коли доводиться пригадувати когось, допомагають. Сказати, приміром, Василь. Їх було в селі немало. А коли уточнювали, що йдеться про Василя Левончука, то кожен знав, що це Василь Дмитрович Климов, мій батько. І не потрібно було зайвих слів. Або, до прикладу, Іван Бурей. Це, звісно, Діденко Іван Якович. Хоча при безпосередньому звертанні один одного називали по імені, та позаочі - з постійним епітетом. Вуличні прізвища мали різне походження. Зате допомагали швидше орієнтуватися. Було це раніше, збереглося й зараз.

Село. Воно жило своїм, притаманним йому, тихим чи гомінким, веселим чи зажуреним, спокійним або й знервованим життям. У селі були свої авторитетні майстри: теслярі і муляри, столяри і пічники, чоботарі і кравці. Хтось ткав полотно і рядна, комусь вдавались діжки і бочки, вози або сани. Робили ярма для волів і шили зброю для коней. Спеціалізувалися на шапках і кашкетах. А скільки було майстринь вишивки! Хіба ж перелічити усе, до чого були придатні сільські умільці, селяни. Так і до сьогодні.

Панас Скрицький, що проживав на Садихах, був гончарем. Виготовляв і випалював горщики, глечики і макітри. Його взагалі вважали талановитою і підприємливою людиною. Займався й ковбасами, у нього була своя коптільня. Знався з металом - неперевершений сільський Кулібін. Він проживав поряд із моїм хрещеним батьком Леонтієм Григоровичем Діденком. І коли я бував там, з Анатолієм було цікаво спостерігати за процесом випалювання горшків. Пам'ятаєте примовку: не святі горшки ліплять. Дід Панас від них десь недалеко. Вважав, що та піч щось таке, чого словами не передати. А коли проліз через порослий по тій печі бур'ян, то побачив щось подібне до ями чи погребка з димарем.

Треба зарізати поросля. І тут теж були неабиякі майстри. Найбільше мені запам'ятався Сажанюк Дмитро Гнатович, наш сусід через три хати. Коли він вирізув у порослячому череві груднину, то неодмінно випивав кружку теплої свинячої крові, вибираючи її зазвичай у велику миску. Порослячим хвостом обдаровував і мене. Я біг у хату і мати на рогачі смажила того хвоста на крутені соломи чи на старому запиленому крутені картоплинн्या. Могло бути щось

смачніше? Напевне, ні. До піджареної свіжини ще чекати й чекати.

Гнат Васильович Бесараб шив і лагодив взуття. До нього стояли в черзі. Часто він не дотримувався строків виконання замовлень, як він говорив, «по болезні». Чоботарі чомусь ніяк не могли обійтися без цієї «болезні». Він паяв різні металеві вироби, зокрема холодильники. Ті холодильники, які використовувалися при виготовленні самогонки. А чи можна було без того холодильника обійтися? Ні. А розраховувалися з паяльщиком продуктом, яким вироблявся за допомогою того ж таки холодильника.

Велика Вітчизняна війна. Вона залишила в пам'яті поколінь невиліковні рани. Рани, біль яких не вщухає і не вщухатиме у внуків і правнуків. Декотрі з них не бачили ні діда, ні батька, ні брата. Вони загинули. Навіки залишилися рідні і близькі нам люди, односельці у могилах в Україні, Росії, Карелії, Польщі, Чехії, Латвії, Німеччині. Мої брати - Володимир Пилипович Климов та Олексій Данилович Гульченко - загинули перед самою Перемогою. Олексій - 16 квітня 1945 року. Йому, сержанту, не було й 19 років, Володимиру - двадцяти. Похоронені на чужій землі, в Німеччині. Вони були наймолодшими воїнами з нашого села, що загинули у роки війни. Рядовий Слогоцький Борис Іванович загинув у 22 роки, теж незадовго до Перемоги. Похоронений у Німеччині. Найстаріший воїн з нашого села - рядовий Шаманський Сава Петрович, 1897 року народження, теж похований у Німеччині.

На теренах Польщі могила двадцятирічного молодшого сержанта Дарманського Володимира Миколайовича, а двадцятидворічного старшого лейтенанта Саженьюка Олександра Дмитровича, який загинув у 1943 році, - у Староруському районі Новгородської області.

Дуже хочеться назвати наших односельців, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

З КНИГИ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ
Володарський район. Село Надросівка
(Видавництво «Молодь». - Київ, 2005 р. - С. 719-721).

Бесараб Михайло Андрійович, 1905 р.н. Рядовий. Загинув 10.12.1944 р.

Гаврилук Василь Сергійович, 1918 р.н. Сержант. Загинув у лютому 1944 р.

Гончарук Кирило Кирилович, 1924 р.н. Рядовий. Загинув 10.03.1943 р.

Гончарук Микола Григорович, 1915 р.н. Лейтенант. Загинув 03.05.1945 р. Похоронений у Німеччині.

Гончарук Петро Гаврилович, 1921 р.н. Сержант. Загинув 01.01.1942 р.

Гончарук Петро Сидорович, 1920 р.н. Рядовий. Загинув 01.01.1942 р.

Гончарук Савелій Терентійович, 1908 р.н. Рядовий. Загинув у 1944 р.

Гульченко Олексій Данилович, 1926 р.н. Сержант. Загинув 16.04.1945 р. Похоронений у Німеччині.

Дарманський Володимир Миколайович, 1925 р.н. Молодший сержант. Загинув 28.01.1945 р. Похоронений у м. Познань. Польща.

Дарманський Микола Семенович, 1901 р.н. Сержант. Загинув у грудні 1944 р.

Діденко Андрій Якимович, 1905 р.н. Сержант. Загинув у лютому 1944 р.

Діденко Василь Васильович, 1912 р.н. Рядовий. Загинув 17.03.1944 р. Похоронений у с. Жабокрич Крижопільського району Вінницької області.

Діденко Леонід Григорович, 1905 р.н. Рядовий. Помер від ран 25.08.1944 р. Похоронений у м. Мадона, Латвія.

Дудузіньський Володимир Миколайович, 1903 р.н. Рядовий. Загинув 07.02.1944 р.

Здоровик Василь Данилович, 1916 р.н. Загинув 15.08.1942 р.

Климов Володимир Пилипович, 1925 р.н. Рядовий. Загинув 05.02.1945 р. Похоронений у Німеччині.

Кривошея Яків Михайлович, 1913 р.н. Молодший лейтенант.

Загинув 07.08.1941 р. Похоронений у Миколаївській області.

Кулінський Михайло Михайлович, 1909 р.н. Рядовий. Загинув у 1943 р.

Липський Гнат Максимович, 1914 р. Рядовий. Загинув у 1943 р.

Липський Федір Максимович, 1920 р. Рядовий. Загинув у лютому 1944 р.

Мартинюк Стах Йосипович, 1909 р.н. Сержант. Загинув 17.04.1944 р.

Новацький Йосип Максимович, 1913 р.н. Лейтенант. Загинув у 1944 р. Похоронений у Карелії.

Пасічник Панас Васильович, 1911 р.н. Сержант. Загинув у лютому 1944 р.

Побережний Іван Миколайович, 1910 р.н. Рядовий. Загинув 20.02.1944 р. Похоронений у с. Тинівка Жашківського району Черкаської області.

Пташніченко Антон Гордійович, 1912 р.н. Рядовий. Загинув 25.09.1944 р. Похований у Румунії.

Саженок Олександр Дмитрович, 1921 р.н. Старший лейтенант. Загинув 12.03.1943 р. Похоронений у Староруському районі Новгородської області.

Саженок Омелян Нечипорович, 1905 р.н. Рядовий. Загинув.

Саженок Федір Нечипорович, 1914 р.н. Рядовий. Загинув 1945 р. Похоронений у Німеччині.

Слогоцький Анатолій Іванович, 1913 р.н. Рядовий. Загинув у 1943 р.

Слогоцький Борис Іванович, 1923 р.н. Рядовий. Загинув 1945 р. Похований у Німеччині.

Слюсаренко Григорій Сидорович, 1907 р.н. Рядовий. Загинув у лютому 1944 р.

Сухаревський Андрій Єфремович, 1899 р.н. Рядовий. Загинув у липні 1944 р.

Тарасюк Карпо Хомич, 1908 р.н. Рядовий. Загинув у 1945 р. Федорчук Арихтей Никифорович, 1899 р.н. Рядовий. Загинув у червні 1944 р.

Федорчук Василь Арихтейович, 1913 р.н. Рядовий. Загинув 17.02.1944 р. Похоронений у селі Тинівка Жашківського району

Федорчук Василь Сергійович, 1918 р.н. Рядовий. Загинув у 1942 р.

Федорчук Степан Остапович, 1913 р.н. Лейтенант. Загинув у 1945 р. Похований у Чехії.

Шаманський Сава Петрович, 1897 р.н. Рядовий. Загинув у 1945 р. Похований у Німеччині.

Живі поверталися з війни, відроджували село, працювали в колгоспі та в інших організаціях села і у райцентрі. Їх, фронтовиків, ветеранів праці, нагороджених орденами і медалями і похованих у Надросівці, завжди пам'ятатимуть односельці.

З КНИГИ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ

**Звитязці. Володарський район. Село Надросівка
(Видавництво «Молодь». - Київ, 2009. - С. 682-685).**

Бесараб Дем'ян Єфимович. Рядовий. 1904 р. - 1998 р.
Безоглюк Микола Андрійович. Рядовий. 1927 р. - 1991 р.
Бесараб Іван Федорович. Рядовий. 1910 р. - 1983 р.
Бесараб Михайло Дмитрович. Рядовий. 1907 р. - 1953 р.
Бульковський Петро Григорович. Рядовий. 1917 р. - 1982 р.
Василенко Василь Петрович. Рядовий. 1910 р. - 2001 р.
Гайдай Микола Герасимович. Старшина. 1922 р. - 1990 р.
Гончарук Герасим Терентійович. Рядовий. 1907 р. - 1962 р.
Гончарук Костянтин Федорович. Ст. сержант. 1926 р. - 1993 р.
Гончарук Павло Ігнатович. Капітан. 1905 р. - 1986 р.
Горпинюк Микола Ілліч. Єфрейтор. 1920 р. - 1989 р.
Гульченко Данило Мусійович. Рядовий. 1901 р. - 1986 р.
Діденко Іван Васильович. Рядовий. 1917 р. - 1960 р.
Діденко Іван Якович. Рядовий. 1910 р. - 1986 р.
Діденко Степан Захарович. Рядовий. 1912 р. - 1954 р.
Дмитрюк Михайло Степанович. Мол. сержант. 1923 р. - 1989 р.
Дудузіньський Петро Іванович. Рядовий. 1909 р. - 1962 р.
Духнович Олексій Григорович. Рядовий. 1906 р. - 2006 р.
Здоровик Олександр Ананійович. Рядовий. 1918 р. - 1977 р.
Капканець Михайло Іванович. Рядовий. 1920 р. - 1995 р.

Климов Василь Дмитрович. Рядовий. 1910 р. - 1983 р.
Котовський Микола Григорович. Рядовий. 1924 р. - 1968 р.
Куманський Костянтин Миколайович. Рядовий. 1904 р. - 1957 р.
Маслюк Степан Михайлович. Старшина. 1926 р. - 1991 р.
Миньківський Пилип Андрійович. Лейтенант. 1926 р. - 2003 р.
Новацький Павло Максимович. Старшина. 1918 р. - 1998 р.
Островський Степан Мартинович. 1916 р. - 1998 р.
Павленко Григорій Іванович. Рядовий. 1910 р. - 1978 р.
Пасічник Антон Самійлович Рядовий. 1909 р. - 1996 р.
Пасічник Василь Самійлович. Партизан. 1908 р. - 1979 р.
Пасічник Марія Мифодіївна. Партизанка. 1910 р. - 1998 р.
Пасічник Петро Софронівч. Лейтенант. 1922 р. - 1971 р.
Сідоров Михайло Іванович. Рядовий. 1908 р. - 1970 р.
Тимчук Григорій Федорович. Єфрейтор. 1918 р. - 2000 р.
Федорчук Григорій Олексійович. Рядовий. 1911 р. - 2002 р.
Федченко Охрім Павлович. Рядовий. 1926 р. - 2002 р.
Федченко Петро Софронівч. Мол. лейтенант. 1921 р. - 1971 р.
Федченко Филімон Павлович. Рядовий. 1923 р. - 2002 р.

* * *

За даними обліку, який я отримав у Тарганській сільській раді, в селі Надросівка у 1945 році в колгоспному виробництві було зайнято 247 односельців, а у 1947 році - 273.